

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ТОШКЕНТ АРХИТЕКТУРА ҚУРИЛИШ ИНСТИТУТИ
АРХИТЕКТУРА ФАКУЛЬТЕТИ**

Кафедра: «Архитектура тарихи ва назарияси»

САЛИМОВ РУСТАМ СУЛТОНМУРОД ЎҒЛИнинг

5580100-«АРХИТЕКТУРА» таълим йўналиши бўйича бакалавр
даражасини олиш учун

**« НАВОИЙДАГИ РАБОТИ МАЛИК КАРВОСАРОЙИНИ
ТИКЛАШ ВА УНДА САЙЁҲЛИК МАРКАЗИНИ
ЖОЙЛАШТИРИШ»**

мавзусидаги битирув малакавий иши

Рахбар:

Салимов О.М.

Битирувчи:

Салимов Р.С.

Тошкент-2018

Мундарижа

Кириш	3-6
1-Боб. Карвонсаройларнинг қурилиш тарихи	
1.1. Карвонсаройларнинг юзага келиш тарихи, уларнинг типологик вариантлари	7-13
1.2. Работи Малик. XI-XVIII аср бошлари (археологик тадқиқотлар)	13-20
1.3. Работи Малик карвонсаройининг меъморий тавсифи	20-39
2-Боб. Карвонсаройларни сақлаш ва улардан фойдаланишнинг замонавий тамойиллари	
2.1. Ўзбекистонда маҳаллий ва халқаро туризмга эътибор	40-43
2.2. Ёдгорлик- карвонсаройларни сайёҳлик маршрутларига киритиш.	43-51
2.3. Работи Малик карвонсаройини тиклаш ва унда сайёҳлик базасини жойлаштириш лойиҳаси.	51-53
Хулоса	54-55
Фойдаланилган адабиётлар	56
Иловалар: Лойиҳа иши фотосуратлари	57

КИРИШ

**“Санъат қанча чуқурлашса, у шунча илмийлашаверади, фан
эса бадийлашиб боради. Улар кейинчалик қачонлардир энг
юқорида, юксакликда бирлашадилар”**

Г.Флобер

Ўзбекистонда ноёб ёдгорликлар авайлаб муҳофаза қилинади ва қайта тикланади, уларнинг дастлабки қиёфаси қайтарилади. Мустақиллик йилларида бу муаммога аҳамият айниқса кучайди, муҳими, бу муаммо Ўзбекистон Республикасининг давлат сиёсати бўлиб қолди.

Конституциянинг мувофиқ Низомлари асосида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан маданият ёдгорликларини муҳофаза қилиш, таъмирлаш ва улардан фойдаланиш бўйича қонунларни қатъий белгиловчи 30.08.2001 йил №269-П билан тасдиқланган “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш ҳақида” ги қарор, шунингдек 04.04.2002йил №353-П билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси шаҳарсозлик Кодекси” қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислон Каримовнинг меъморий ёдгорликларни муҳофаза қилиш, таъмирлаш ва улардан тўғри фойдаланиш масалаларига доимий аҳамияти Ўзбекистон тарихий шаҳарларини қайта тиклаш дастурини ишлаб чиқиш имконини берди.

Ўзбекистонда ноёб бинолар- ёдгорликлардан фойдаланиш яқин вақтларгача асосан музей характериға эға эди. Охирги йилларда меъморий ёдгорликлардан фойдаланиш характери кенгайди. Хивадаги “Ичан Қалъа” меъморий мажмуаси, Бухоро Шахристони, Чор Бакр, Баҳовуддин, Хўжа Ахрор, Зангиота, Ҳазрати Имом ва бошқа мажмуаларни муҳофаза қилиш ва таъмирлаш халқ эътирофига эға бўлди.

Маҳаллий ва халқаро сайёҳликни иқтисодий самарали соҳалардан бири сифатида рифожлантириш мақсадида маданий мерос ёдгорликларини муҳофаза қилиш, таъмирлаш ва улардан фойдаланиш масалаларига жиддий эътибор қаратиляпти.

Қадимда Хитойни Европа мамлакатлари билан боғловчи Буюк ипак Йўли ўтган шаҳарларда, шубҳасиз, сайёҳларда катта қизиқиш уйғотувчи, турли тарихий даврларга тегишли кўп сонли меъморий ёдгорликлар сақланиб қолган. И.Каримовнинг 1995 йил июнида чиқарилган “Ўзбекистон Республикасининг Буюк Ипак Йўлини ва республикада халқаро сайёҳликнинг ривожига иштирокини фаоллаштириш бўйича чоратadbирлар ҳақида”ги Фармони, Вазирлар маҳкамасининг 30.06.1999 йилдаги “Ўзбекистон Республикасида халқаро сайёҳликнинг ривожига ҳақида”ги 23-32 сонли қарори, 20.08.1999 йилдаги ҳамда кейинги йиллардаги президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг “Туризм ҳақида”ги қонуни республика тарихий шаҳарлари учун сайёҳликни ривожлантириш схемасини комплекс ишлаб чиқишни назарда тутди. Ўзбекистон Республикаси ривожининг янги социал-иқтисодий шароитлари, унинг маданиятига бўлган ўсиб боровчи халқаро қизиқиш республикамизнинг тарихий шаҳарларида шу кунгача сақланиб қолган меъморий ёдгорликларни керакли даражада муҳофаза қилиш, асраб-авайлаш, етарлича эътибор бериш, улардан бугунги кунда ўринли фойдаланиш, зарур жойларда таъмирлаш, тиклаш, қайта қуриш ишларини амалга оширишни тақозо қилади.

Айнан шу билан диплом **ишининг долзарблиги** изоҳланади. Негаки ушбу диплом ишида тарихий ёдгорликлар қаторига кирувчи карвонсаройларнинг юзага келиш тарихи ва уларнинг ривожига маълум даражада тадқиқ қилинган. Хусусан Навоий шаҳрида жойлашган Работи Малик карвонсаройининг тарихи, қурилиши, қайта қурилиш даврлари, ҳозирги аҳволи ўрганиб чиқилган. Тарихий маълумотлар асосида унинг дастлабки кўринишини тиклаш, уни бугунги кунда ривожланиб келаётган

туризм соҳаси учун керакли тарихий объектга айлантириш йўллари кидириш, шу мақсадда қайта тикланадиган карвонсарой ҳудудида ҳамма қулайликларга эга сайёҳлик базасини ташкил қилиш кўзда тутилган.

Муаммонинг ўрганилганлик ҳолати. Ушбу тадқиқотда кўриб чиқиладиган муаммолар махсус масалаларнинг қарори билан боғланган, у ёки бу даражада турли илмий ишларда ва меъморий манбаларда акс эттирилган. Мана, масалан, Буюк ипак Йўли тарихи бўйича тадқиқотлар В.В.Бартольд, В.А.Лавров, Г.А.Пугаченкова, П.Ш.Зохидов, А.С.Саъдуллаев, М.Е.Массон, Э.В.Ртвеладзе, Л.Ю.Маньковская, Н.Б.Немцева, А.П.Колбинцев, М.К.Ахмедов, А.С.Ўролов, Б.А.Қодиров, Т.Ф.Қодирова, А.Зияев, А.М.Салимов ва бошқаларнинг ишларида акс эттирилган.

Қизиқ тарихий маълумотларни ўрта асрларда Марказий Осиёни келиб кўрган саёҳатчилар, географлар ва дипломатларнинг асарлари ва кундаликларида топиш мумкин. Бу Де Клавихо, Женкинсон, Фазлаллах ибн Рузбихон, Наршахий, Н.В.Хаников ва бошқаларнинг материалларидир.

Л.Ю.Маньковская¹ ишида бошқа ёдгорликлар қаторида савдо иншоотлари ва карвонсаройлар типологияси, уларнинг композицион хусусиятлари кўриб чиқилади.

А.С.Ўролов, И.М.Саидов² ўқув қўлланмасида бошқа ёдгорликлар ичида карвонсаройларнинг меъморий-планировка хусусиятлари, келиб чиқиши қисқача кўриб чиқилади.

Ишнинг мақсади. Ушбу ишнинг мақсади Работи Малик карвонсаройини ўрганиш ва таҳлил қилиш, типологиясини аниқлаш, сайёҳликда фойдаланиш учун унинг замонавий ҳолатини аниқлаш, у ерда

¹ Л.Ю.Маньковская. “Типологические основы зодчества Средней Азии (9-XX аср боши)” Т. 1980; с. 51-67

² А.С.Ўролов, И.М.Саидов. Ўрта Осиё меъморий ёдгорликлари- ватанимиз тарихини ўрганишнинг моддий манбалари. Самарқанд-2009, 71-73.

зарур тиклаш ишлари лойиҳасини ишлаб чиқиш, карвонсарой ҳудудида сайёҳлик базасини яратишдан иборатдир. Бу мақсадга эришишга қуйидаги асосий вазифаларнинг давомий ечими йўналтирилган:

- Карвонсаройнинг юзага келиш тарихини ўрганиб чиқиш, унинг дастлабки меъморий-планировка ва композицион ечимларини аниқлаш;
- Ёдгорликнинг дастлабки кўринишини тиклаш ва ундан фойдаланиш;
- Маҳаллий ва чет эл сайёҳлик-туризм тажрибасини ўрганиш ва шунга кўра Работи Малик ёдгорлигида сайёҳлик базасини ташкил қилиш;

1-Боб. Карвонсаройларнинг қурилиш тарихи

1.1. Карвонсаройларнинг юзага келиш тарихи, уларнинг типологик вариантлари

Карвонсарой (форс. “карвонлар уйи”, “ижара ҳовли”) карвонлар тунги дам олиш учун тўхтайдиган, одатда ҳовлини ўраб турувчи йўл устидаги катта иншоот. Отларни алмаштириш ва дам олиш бекатлари эрамизгача 500 йиллардаёқ Ахомонийлар форс империясида бунёд этилган. Бу каби иншоотлар Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Шимолий Африка мусулмон давлатларининг ҳамма ерида, асосий савдо йўллари бўйида туялар карвонининг кундузги ўтиш жойларидан маълум масофаларда (30 км) учрайди. Карвонсаройлар фақат йўл четларида қурилмаган; баъзилари шаҳарнинг кириш дарвозалари олдида ёки шаҳар биноларининг орасида жойлашган. Карвонсаройлар одатда очик, катта ҳовли атрофидаги усти ёпик зоналарга (бир ёки кўп қаватли хоналар)эга тўғри бурчакли планга эга бўлган. Ёишт ёки тошдан қурилган очик ташқи деворларнинг фақат бир жойидан дарвоза очилган: бундай конструкция босқинчилар тўдасидан ишончлироқ ҳимояни таъминлаган. X асрдан бошлаб минглаб карвонсаройлар бунёд этилди. Одатдагидек, улар ҳокимлар фармойишига кўра қурилган. Масалан, Сафевидлар сулоласидан бўлган шох Аббос XVII аср бошида 999та карвонсарой қуришга фармойиш берган. Бу турдаги биноларни шунингдек уларнинг таъминоти учун маблағ ажратувчи ноиблар, тақводор мусулмонлар ёки меҳмонхоналар эгаларининг ўзлари қурдирганлар. Қатор мусулмон мамлакатларида карвонсаройлар планировка хусусиятлари ва маҳаллий қурилиш хом ашёлари билан фарқланади. Туркияда одатда тарошланган тош қўлланилган, ҳовли юзасини эса баъзида нисбатан оғир иқлимни инобатга олиб куббалар билан ёпганлар. Эронда кўп карвонсаройлар ёиштдан бўлган: бу мамлакат меъморчилиги учун планировкага бўлган алоҳида эътибор характерли: энг яхши иншоотлардан бири саккиз бурчакли шаклга эга. Замонавий Ўзбекистон ҳудудида XVI

асрнинг иккинчи ярмида ҳукмронлик қилган Шайбоний Абдуллахон II номи билан боғлиқ меъморий иншоотлар анчагина, феодал тарқоқлик ва ўзаро низолар шароитидан яхши фойдаланиб, Абдулла-Султон Жўйбори шайхлари- Хўжа Ислоҳ, кейинчалик унинг ўғли Хўжа Саъаднинг сезиларли қўллаб-қувватлаши туфайли ҳокимиятга усталик билан кўтарилиб олди. Узок вақт Абдуллахон отаси, номбгагина хон бўлган Искандархон (1560-1583) номидан мамлакатни бошқарди, отасининг ўлимидан сўнг у расмий равишда хон деб эълон қилинди. Абдуллахон даврида давлат ҳудудида иқтисод барқарорлашди, қишлоқ хўжалик, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ривожини учун шароит яратилди. Мамлакатнинг бутун ҳудудидаги қўллаб-қувватловчи ва сардобаларнинг бунёд этилиши унинг номи билан боғлиқ. Бир ҳужжат бўйича, у ҳукмронлик қилган даврда 400та сардоба қайта қурилган ва тикланган, бошқа ҳужжат бўйича 1000та сардоба, анчагина қайта қурилган (1583-1598). Абдуллахон ўзининг йўллардаги дам олиш жойларида, қўноқларида раҳбарларни қўйиб қўйди. “Раҳбар” сўзи арабчадан “муҳташамланган қароргоҳ”, “иҳора ҳовли” каби таржима қилинади. Меъморий иншоот каби раҳбарлар ўрта Осиё ҳудудида араблар истилосидан кейин пайдо бўлган. Дастлаб улар истилочиларнинг ҳарбий қароргоҳлари бўлган, кейинчалик савдогарларнинг иҳора ҳовлиларига айланган. “Сардоба” атамаси икки ўзгача эҳва: “сард”-совуқ, хом, нам ва “об”-сув. “Сардоб” сўзи орқали салқинни сақлайдиган жойлар маъносида “ғор”, “муздан иборат уй”, “муз сақлагич”, “ертўла” “подвал” ва бошқалар аталади. Сардобалар сув сақлаш учун мўлжалланган, пишиқ ғишт билан қопланган ва гумбаз билан ёпилган ерда қазилган катта ҳовузлардан иборат. Улар катта савдо йўллари бўйида ҳамда ичимлик суви кам бўлган қишлоқ жойлари ва йирик шаҳарларда кенг тарқалган. Сув уларга махсус очиқ сув оқимлари ёки канал орқали олиб борилган. Ўзининг таъминланиш манбаига кўра улар бир қанча гуруҳларга бўлинади- баъзилар қор-музнинг эриган ва ёмғир сувларига мўлжалланган, бошқалари дарё ёки каналларнинг оқар сувлари билан

тўлдирилади, учинчи гуруҳ сардобалар сизот сувлари ва ерости сувларига мўлжалланган. А.Бернс XIX аср ўрталаридаги саёҳати вақтида Абдуллахон Маккага ҳаж сафарини қилиб, у ердан ўзининг Оллоҳга маъқул келмаслигига ишонч ҳосил қилиб қайтганлиги ҳақидаги халқ афсонасини ёзган. Оллоҳ марҳаматини қозониш умидида у ўз эгалигидаги ҳамма жойларда карвонсаройлар ва сардобалар қуришни бошлаган.

Баъзида ҳашаматли қурилган карвонсаройлар керакли анжомларсиз бўлган, шу сабабли саёҳатчиларнинг ўзларида чойшаб ва гиламлар, ўзлари ва ҳайвонлари учун зарур жиҳозлари бўлиши керак бўлган. Кўпинча карвонсаройларда фақат сув бўлган, баъзида у ҳам узоқдан, катта ҳаражатлар билан олиб келинган. Мажбурий равишда юк ташувчи ҳайвонлар учун молхона бўлган. Йирик шаҳарларда карвонсаройлар қўшимча хизматлар- овқатланиш, ҳаммом, пул алмашиш пунктларига эга замонавий меҳмонхоналарга тўлиқ ўхшашликда бўлган. Савдо йўлларидаги карвонсаройлар оддий- ўртасида кудук бўлган тўртбурчакли уйдан иборат бўлган. Уларни қуришда кўпинча тасаввурда босқинчилар ҳужуми мумкинлиги инобатга олинган, деворлар босқинчилар ҳужумини қайтариш ва қисқа вақт бўлсада қамалга бардош бериш имкониятини назарда тутган.

Асосий карвонсаройлар кундузги ўтиш оралиқларида қурилган, бири-биридан 80-100 км узоқликни ташкил қилган. Карвон таркибида туялардан ташқари бошқа юк ташувчи ҳайвонлар- ҳачирлар, эшаклар, отлар ҳам бўлиши мумкин бўлган. Агар карвон асосан туялардан ташкил топган бўлса, бундай карвон туяли (деве- карвонлар) деб номланган. Шундан икки номланиш: аралаш бўлса- “карвон”, туяли бўлса, “деве- карвонлар”.

Эски карвонсаройлар ҳудудидаги археологик қазилмаларда ҳамма зарур жиҳозлари билан ибодат- “намоз” учун алоҳида хоналар топилди. Шаҳарнинг қалъа деворларидан ташқаридаги йўлларда қурилган XII-XIV аср карвонсаройлари кичик мудофаа қўرғонлари каби қурилган. Улар ташқи томондан қалин (8 см.гача) тахта тавақали дарвозалар бидлан ёпилувчи

биргина кириш жойига эга бўлган. Эшиклар кўпинча 7 мм.гача қалинликдаги болғаланган темир камарлар билан маҳкамланган. Баъзи эшиклар бутунлай темир, мис ёки бронза металл қопламалар билан қопланган, бундай эшиклар фақат баҳоси баланд карвонсаройларда бўлган. Панда карвонсаройлар кўпинча оддий- тўғри бурчакли бўлган. Айрим ҳоллардагина планлар мураккаб бўлган, аммо бу ноодатий. Хоналар баландлиги ичкарида 4 метргача (кубба тепасигача) ва ташқаридан 6 метргача. Текис 6 метрли деворга душман ёпишиб чиқолмайди, агар ҳамма хоналар томи бир баландликда бўлганлигини инобатга олинса, бундай кичик қалъа ҳимоячилари ҳужумчиларнинг катта кучларига бемалол қарши тура олганлар. Карвонсарой деворининг бутун периметри бўйлаб 70-90 см баландликка эга парпет- тўсиқ ишланган, у ҳам ҳимоячиларга душман ўқларидан беркинишга ёрдам берган.

Карвонсаройлар планировка вариантлари турлича:

- Ҳовли деярли бир турдаги хоналар-ҳужралар билан ўралган, бош фасад ўқида туртиб чиққан равоқли пештоқ (ўрта аср Пайконд манзилгоҳидаги IX аср карвонсаройи).

- Худди ўша система, аммо яшаш ҳужралари, умумий фойдаланиш хоналари ва ҳайвонларни жойлаштириш ҳамда маҳсулотлар сақланадиган жойларнинг фарқланиши билан (XI-XII асрлардаги Мехшеди-Мисриан, Ал-Асқар, Оде-Мерган, Работ-Карим карвонсаройлари). Баъзида ҳовли Амулдан Хоразмга кетган йўлдаги Доя Хотин карвонсаройидаги (XII аср) каби куббали гелерея билан ўралган.

- Биргина квадрат чегарасида уч ҳовлили композиция: олдинги кўндаланг-чўзиқ ҳовли, устунлар ва омборхоналар билан; ундан сўнг ўқда ётувчи хоналар, айланма йўлак ва устунлардаги, усти гумбаз билан ёпилган марказий саккиз қиррали ротондага эга кенг квадрат иншоот, икки томонда бурчакларида хоналар бўлган икки узунчоқ ҳовли (Работи Малик Бухородан Самарқандга бориш йўлида, 1078-1079 йиллар).

- Икки ҳовлини композиция. Узунчоқ план, олдинги гуруҳ юк ташувчи ҳайвонлар ва омборхоналар учун, иккинчиси эса яшаб туриш учун ва ижтимоий фойдаланиш учун хизмат қилади. Иккала ҳовли устунлардаги равоқли галереялар билан ўралган, ўқларда тўртта куббали айвон (Работи Шариф Нишапурдан Марвга ва Ақча-қалъа Марвдан Амулга бориш йўлида, XI-XII асрлар).

- Карвонсаройларнинг функционал вазифаси уларнинг меъморий ишлаб чиқишга бўлган иштиёқни белгилаб берган. Бош фасад композициясида пештоқ ва бурчак миноралар ажратиб кўрсатилган, деворлар баъзида бурмалар билан ишлаб чиқилган (Работи Малик, Ахча-қалъа). Ҳовлилар архитектоникасини ўқлардаги галереялар ва айвонлар белгилаб беради. Фақат карвонсаройлардан баъзилари пишиқ ғишдан ишланган фигурали қатламлардан иборат декоратив безакка эга (Работи Малик, Работи Шариф, Доя Хотин).

Карвонсаройлар учун хос бўлган умумий хусусиятларга, планировка ечимига эга бўлган карвонсаройлардан бири Работи Малик карвонсаройидир. Работи Малик карвонсаройи ўрта аср Шарқи гавжум карвон йўлининг Бухоро ва Самарқанд орасида ётувчи бўлагида вужудга келди. XIX аср охирида қачонлардир улкан кўринишда бўлган бу иншоотдан фақатгина харобалар қолди, бизнинг вақтгача эса фақат пештоқ омон қолди. Аллақачон ташлаб қўйилган харобаларнинг 1841 йилда А.Леман томонидан бажарилган тавсифи ва уларнинг хомаки расмлари, XX аср бошидаги фасад девори бўлаги ва бурчак миноралардан бири сақланган вақтидаги бир неча фотосуратлар- мана, яқин вақтгача фанга маълум бўлганлари. Археолог Н.Б.Немцева томонидан ўтказилган қазилмалар карвонсарой планини аниқлади ва конструкциялар, меъморий безак бўйича кўплаб маълумотларни берди. Н.Б.Немцева томонидан нашр қилинганлар, унинг маълумотлари бўйича бажарилган меъморий қиёфанинг конструктив ва пропорционал қопламалар билан маҳкамланган реконструкциялари, шунингдек асл

археологик материаллар ва архив ҳамда адабий манбалардан олинган кўчирмалар Л.Талиснинг лойиҳаси асосида ётади. Лойиҳа икки жиҳатдан ишлаб чиқилди: иншоотнинг бутунлай йўқ бўлиб кетган меъморий қиёфаси ва фазовий-конструктив ечимининг босқичма-босқич илмий реконструкцияси бажарилди ва ёдгорликнинг амалий консервацияси бўйича таклифлар ишлаб чиқилди, уларнинг мақсади фан учун қимматли бўлган ёдгорликнинг ҳужжатли қолдиқларини сақлаш билан баробар унинг Самарқанд-Навоий-Ғиждувон-Вобкент-Бухоро сайёҳлик маршрутида намоёиш қилинишини ташкиллаштириш. Биринчи (XI аср ўрталари) ва иккинчи (XII аср боши) давлар планларининг реконструкцияси ёдгорлик-ўхшатмалар бўйича ўрганилган ва тартибга солинган маълумотларни ва конструктив ҳамда геометрик таҳлил услубларини жалб қилиш билан бажарилган.

Мавжудликнинг биринчи босқичида карвонсарой ён ҳовлиларнинг симметрик жойлашувига эга марказлашган-ҳовлили композицияни ташкил қилган. Иккинчи босқичда марказий ҳовли деярли ўн етти метр ораликқа эга саккиз тарновли кубба билан ёпилган маҳобатли ротондага айланади. Куббанинг куч кўтарувчи равоқли тузилиши саккизта икки қаторли устунларга асосланган. Планлар, қирқимлар ва фасадларнинг чизмалари бараварлаштирилган меъморий-конструктив яхлитликни яққол очиб беради. Бош фасад реконструкцияси аниқ, чунки бу ёдгорликнинг қайд этилган ва қисман сақланган ҳужжатли бўлақларини сақлаган ягона қисми. Фасад, бурмаларнинг мураккаб ритми билан безатилган бақувват, бурчакларида соқчилар миноралари бўлган ва марказида фигурали ғишт ва ранг-баранг ўймакор ганч билан қопланган ўн саккиз метр баландликдаги пештоқи бўлган деворни ташкил қилади.

Бош план карвонсарой планировка композициясини, деворларни 0,5 м баландликда кўтариш ва ҳовли ҳамда йирик хоналарда пол қопламаларини тиклаш йўли билан намоён қилишни таклиф қилади.

Ёдгорлик ҳудудини ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш қадимги сув омбори-сардоба ва ҳозирда мавжуд бўлган суғориш каналидан фойдаланишни назарда тутди. Ёдгорлик жойлашган чўл зонасига сув чиқарилиши сайёҳларнинг қисқа вақтли дам олишини ташкил қилишни, уларга энг зарур йўл хизмати кўрсатиш имконини беради.

1.2. Работи Малик. XI-XVIII аср бошлари (археологик тадқиқотлар)

Ўрта Осиё меъморчилик меросини ўрганиш Евроосиё континенти цивилизациясининг қадимги ўчоғи ўтмишининг кўплаб номаълум саҳифаларини очди. Ўрта Осиё ўрта аср меъморчилигининг машҳур ёдгорлиги- Работи Малик (Шох қалъаси) эски Кармана яқинидаги чўлда, ўлканинг икки қадим маданият маркази- Самарқанд ва Бухоро оралиғидаги асосий магистрал бўйида жойлашган. Бу ерда Ўрта Ер денгизи ва Хитой давлатларини боғловчи Буюк Ипак йўли ўтган. Араблар истилоси даврида бу йўл махсус қўрғонларга ўрнаштирилган катта араб горнизони томонидан қўриқланган.³ Наршахий даврида Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги йўлнинг аҳамияти анча ўсди, уни ўша даврда Шох йўли- “Шох Роҳ” деб атаганлар.

Ҳозирги вақтда Работи Малик ер юзидан деярли бутунлай йўқ бўлиб кетган. Кимсасиз чўл ўртасида ёлғиз пештоқ қолдиғигина қад ростлаб турибди. Одамлар уни Работи Малик эмас, “Бухоро дарвозаси” деб атай бошлаганлар. XIX асрнинг 40 йилларида қайд этилган бой безакка эга маҳобатли, улуғвор иншоотнинг харобаси ҳозирда мувофиқ тарзда ўрганиш методларини талаб қилувчи археология ёдгорлигига айланган.

Пештоқ қолдиғи рўпарасида, йўлнинг қарама-қарши томонида ўша даврларга-XI-XII асрларга тегишли яна бир тарих ва маданият ёдгорлиги- гидротехник иншоот- гумбаз билан ёпилган сардоба сақланиб қолган.

³ А.М.Беленицкий. О.Г.Большаков. Средневековкй город Средней Азии.Л-1973,с.152

Сардоба ярим ертўла кўринишидаги сув омбори, “Шох кўрғони” мавжуд бўлган даврларда сувнинг асосий манбаи вазифасини бажарган. Сардобага сув Зарафшон дарёсидан Норпой канали ва майда ариқлар системаси орқали келган.

Работи Малик Ўрта Осиёнинг ўрта асрлар меъморчилигининг машҳур асари сифатида ихтисослашган адабиётларга киритилган. Работи Малик ҳақидаги дастлабки маълумотлар русча нашрларда- XIX асрнинг 1-ярмидаёқ пайдо бўлган. 1841-42 йилларда Бухоро амири саройига ташриф буюрган К.Ф.Бутенев⁴ раҳбарлиги остидаги рус дипломатик миссияси иштирокчилари чўл ўртасидаги улуғвор харобадан хайратга тушгандилар. Чўл истехкомининг қаровсиз қолган, лекин шу кунгача ўтмишдаги тароватини сақлаб қолган харобалари сайёҳларда унутилмас таассурот қолдирмоқда. Экспедиция иштирокчиси, шарқшунос Н.В.Хаников чўл ўртасидаги ёдгорликнинг хароба қолдиқлари билангина чекланди. Натуралист А.Леман эса унинг бош фасади кўринишининг схематик хомаки суратини чизди ва энг муҳими Работи Малик интерьерларининг етарлича батафсил таърифини бера олди. А.Леман шунингдек ёдгорликнинг реал тарихини маълум даражада акс эттирувчи унинг атрофида кенг тарқалган ривоятларни йиғди. 700-800 йил аввал гуллаб-яшнаган мустаҳкам қалъа харобалари хон ва унинг ворислари учун турар жой вазифасини ўтаганлигини, Моварауннахрнинг кўчманчи сардорларидан бири- Маликхон томонидан қурилганлигини таъкидлаган.

К.Ф.Бутеневдан сўнг ёдгорликка кўплаб Россия маҳкамалари намоёндалари ва чет эл сайёҳлари ташриф буюрган. Бу ерга Н.Ф.Ситняковский, Н.А.Маев, А.Г.Вамбери, Э.Скайлерлар келганлар, лекин улар А.Леман маълумотларидан ортиқ ҳеч нима аниқлай олмаганлар. Бу даврда ёдгорлик ғарб илми учун номаълум эди.

⁴ Соловьев М. Учения экспедиции в Бухару в 1841-42гг. При участии натуралиста А.Лемана. М-Л.1936.С.212-214

Работи Малик фақат совет давридагина ҳақиқийсига ўргана бошланди. Аммо 70-йиллар биринчи археология тадқиқотларигача ёдгорликнинг ҳамма баҳоси чўл ўртасида сақланиб қолган унинг ташқи бош фасади характеристикаси билан чегараланган (В.В.Бартольд, И.И.Умняков, А.А.Семёнов, Б.Н.Засипкин, В.Л.Воронина, А.М.Прибиткова, В.А.Нильсен, Г.А.Пугаченкова, Л.И.Ремпель, С.Г.Хмельницкий).

XX аср 20-йилларидаёқ ўша давр фотосуратларида қайд этилганидек ёдгорликнинг ички ҳовли қисми йўқ эди. “Шох қўрғони” интерьерлари ҳақидаги ҳамма тасаввурлар А.Леман таърифларига асосланган бўлган ва бу таърифлар ҳаққоний маълумотларсиз фақат тасаввурни уйғотган ва турли тахминларни ҳосил қилган.

И.И.Умняков ва Б.Н.Засипкиннинг XX аср 20-йилларидаги ёдгорлик хусусидаги биринчи тадқиқотлари энг кўп қимматли маълумотларни беради. Фасаднинг сақланган қисмининг 1-схематик ўлчамлари олинган, тарихий тахминлар ва меъморий шакллар таҳлили қилинган, куфий ёзувлари ўқилган (А.Э.Шмидт томонидан) 1928 йилда бош фасад деворининг биринчи мустаҳкамлаш ишлари амалга оширилган (экспедицияда В.А.Красильников, Б.Н.Засипкин, М.Ю.Саиджонов, В.Р.Чайметко, М.М.Логинов, В.К.Костко ва бошқалар иштирок этганлар). Шу вақтдагина хижрий 472, милодий 1079-80 йилларда⁵ Қорахоний ҳукмдор Шамс-ал-Мулк авлодидан бўлган, Работи Малик қурилишининг буюртмачиси ҳақидаги масала ўртага ташланди. XVI асрда ёзилган Муллозода китоби ҳошиясидаги Шамс-ал-Мулк томонидан 471 йилда қурилган работ қурилиши ҳақидаги битиклар бундай тахминга асос бўлган. Кейинчалик А.А.Семёнов қўшимча ёзма маълумотларни ўрганиб чиқиб, бунинг асоссизлигини исботлади.⁶

XX аср 40 йилларида бош фасаднинг охириги қолдиқлари бузиб ташланди. 50 йилларда эса Навоий шаҳрини қуриш вақтида Работи Малик

⁵ Бартольд В.В. соч.т.1.М.1963,с.308

⁶ Семёнов А.А. К вопросу о датировке Работи Малика в Бухаре. Труды САГУ, вип.23.гуманитарные науки,кн.4. Т.1951 с.21-27

ички қисмининг ўртасидан асфальт йўл ўтказилди. Йўл бўйига чиқиб қолган, девор қолдиқларига эга ҳудуд “ободонлаштирилди”- бульдозер билан планлаштирилди. Бу Моварауннахрнинг мўғуллар давригача бўлган ўрта асрлар меъморчилиги дурдонасини қадим ёдгорликларни муҳофаза қилиш давлат органи кўзи олдида йўқ қилиниши эди.

Работи Малик ички тузилиши ва унинг планировка композицияси ҳақидаги тасаввурлар биринчи марта XX аср иккинчи ярмида олиб борилган археологик ишлари вақтида олинган. Археологик ишлар бир неча йиллар (1973-2001йй) давомида, 20 йилдан ортиқроқ техник сабабларга кўра танаффус билан олиб борилган.

Бу ишлар натижасида Работи Малик планировка тузилиши, қурилиш давомийлиги, интерьерларнинг бадиий безатилиши бўйича, шунингдек артефактларнинг (керамика, металл ва суякдан ишланган буюмлар, турли вақтларга тегишли, турли қийматдаги тангаларнинг катта миқдори) катта миқдори бўйича улкан моддий материал олинди. Бу материаллар ўрта асрлар Моварауннахри моддий маданият ва санъатини характерлаб беради.

Квадрат шаклли пландаги (ташқи ўлчамлари бўйича 91-91м), икки қисмга- жанубий хўжалик ва шимолий, гўзал қилиб безатилган турар жой қисмларига бўлинган кўп ҳовлили мураккаб композицияга эга сарой типидagi улкан қалъа иншооти очилди.

Чўлда “шох қалъаси”нинг бунёд этилиши комплекс маълумотлар бўйича аниқланганидек, XI аср охирига, реконструкция ишлари эса XII

асрга тегишли. Қалъанинг фаолияти эса XVIII аср бошларигача давом этган.⁷ Ушбу ишда археологик ишлар материаллари ва XX аср ўрталаригача сақланган “Шох қалъаси” харобалари бўйича йўқ бўлиб кетган ўрта асрлар дурдона иншоотининг ташқи ва ички кўринишини қайта тиклашга ҳаракат қилинган.

⁷ Н.Б.Немцева. Рабат-и-Малик. Археологические исследования 1973-1975,1977 гг. Художественная культура Средней Азии 9-13 вв. Ташкент, 1983, С.112-142

XX аср 70- йиллар археологик қазилмалари. Шимолдан кўриниши

Тарихий-маданий муҳит

Работи Малик қурилган вақт, XI-XII асрлар Ўрта Осиё сиёсий ва маданий тарихида муҳим хронологик даврлардан биридир. Бу даврларда Ўрта Осиё IX-X асрларда, Тоҳирийлар ва Сомонийлар вақтида Араб халифалигига тобеликдан қутулиб, XIII аср 20 йилларидан мўғул босқинчилигига дуч келган. Маданият тарихида XI-XII асрлар (Ўрта Осиё учун мусулмон Ренессанси даври) шаҳарлар, бадий хунармандчиликнинг жадал ривож ва қурилиш санъатининг баланд кўтарилиши, Ўрта Осиёда меъморий-бадий мактабларнинг юзага келиши билан характерланади. Айнан шу вақтда граждан ва ибодат меъморчилигининг кўпи пайдо бўлди. Улардан баъзилари бизгача етиб келган ва Ўрта Осиё республикаларининг миллий ғурурига айланган.

Бунёд этилган маҳобатли меъморчилик бинолари сони бўйича, уларнинг юксак бадий ва техник даражаси бўйича XI-XII асрларга тенг келадиган давр бўлмаган. Бу даврни фақат Темур ва темурийлар давридаги қурилиш фаолиятининг кенг кўлами билан тенглаштириш мумкин бўлар.

Ўрта Осиёда қурилиш фаолиятининг фаоллашуви социал-сиёсий ўзгаришлар фонида, иқтисодийнинг барқарорлашуви ва давлат куч-қудратининг мустаҳкамланиши фонида рўй берди. Қурилиш фаолияти ривожининг муҳим омили ягона ғоявий системанинг- ислом ва у билан боғлиқ турли оқимларнинг, улардан асосийси бўлган сўфизмнинг умумий тасдиғи муҳим омил ҳисобланган.

XI-XII асрларда Ўрта Осиёнинг қурилиш ишлари тарихи қадимги Ўрта Осиё учун характерли бўлган эски қурилиш материаллари-пахса, хом ғиштнинг аста-секин йўқ бўлиши билан боғлиқ. Бу даврда мустаҳкам пишиқ ғишт пайдо бўлган. Шу билан боғлиқ ҳолда янги техник имкониятлар, такомиллашган муҳандислик контсрукциялари, меъморий шакллар, планировка тузилишлари пайдо бўлди.

Ўрта Осиё меъморчилигида бу ўтиш даврида эски ва янги қурилиш методлари, охириги хронологик даврларда маҳаллий меъморчилик шакллари ва безаклар ёрқинроқ намоён бўлди. Ғарбий Моварауннахр меъморчилик ёдгорлиги Работи Малик XI-XII асрлардаги Ўрта Осиё қоришиқ ҳолдаги қурилиш маданияти хусусиятларининг ёрқин ифодаси ҳисобланади.

XI-XII асрлардаги ўлка сиёсий тарихи уч турк империяси ва династияси-Қорахонийлар, Ғазнавийлар ва Салжукийлар билан боғлиқ. Улар бу ерда навбатма-навбат ва ўз ҳукмронлиги йилларида давлат чегараларини ўзгартириб борган ҳолда юртни бошқарганлар.⁸

Турклар, шу жумладан юқори социал муҳит тўхтовсиз босқинлар, ўзаро урушлар, ички сулолавий низолар ярим кўчманчи ҳаёт тарзини (ўтроқликка ўта бошлаб) сақладилар, милитаристик ташқи сиёсатни олиб

⁸ Кочнев Б.Д. Караханидский каганат, Очерки по истории государственности Узбекистана, 2001, с.65.

бордилар. Ёзги вақтларда улар чўлларда, ўтовларда яшаган ҳолда кўчманчиликка хос турмуш тарзини ўтказдилар, шу билан бирга давлатлараро дипломатик қабуллар ўтказганлар.

XI-XII асрларда этник миграцияларнинг янги тўлқини билан боғлиқ ҳолда маҳаллий ва келгинди турк аҳолиси аралашувининг мураккаб жараёни, Ўрта Осиёнинг шу вақтгача мавжуд бўлган этномаданият муҳитининг шаклланиши давом этган. Бунда анъанавий ўтроқ деҳқон регионларда маданий жараённинг кириб келиш ҳаракати тўхтаб қолмаган, ҳунармандчилик, санъат ва маҳобатли қурилиш ривожланган.

Ёзма манбалар ва сақланиб қолган меъморий ёдгорликлар шуни кўрсатадики, пойтахт шаҳарларда ва унинг атрофларида XI-XII асрларда қишки саройлар ва ёзги резиденциялар, касалхоналар, масжидлар, мақбаралар ва мадрасалар, йўлларда карвонсаройлар ва сардобалар қурилган. Ўрта аср меъморчилиги услуб ва одатлари доимгидек, ҳукмрон сулолалар, сиёсий ўзгаришларнинг тез-тез алмашинуви ва давлат чегараларининг ўзгаришига боғлиқ бўлмаган ҳолда ўз жанри қонунлари бўйича ривож топган.

Ёзма маълумотларнинг кўрсатишича, граждон ва ибодат биноларининг каттагина қисми турк ҳукмдорларининг бевосита буюртмасига биноан ва уларнинг маблағига йирик шаҳарларда бунёд этилган. Булар саройлар, касалхоналар, мадраса, масжид ва мақбаралар.

Ўрта асрлар Маворауннахр ҳудудида Работи Малик сарой типигаги ягона ёдгорлик, унинг қолдиқлари археологик жиҳатдан ўрганиб чиқилган. А.Леманнинг 1841 йилда ишланган суратида кўрсатилганидек “Шох кўрғони” нинг атрофи икки қаторли қалъа девори билан ўраб чиқилган бўлган. Суратда кўрсатилишича Работи Малик бош фасад пештоқи рўпарасида иккинчи кириш пештоқи ва тупроқ девор қайд этилган. XX аср 20 йилларининг эски фотосуратларида иккинчи халқа девор тупроқ қолдиқлари кўринган.

Ўрта Осиёда бронза даври ибодатхона ва сарой қурилишлари (Авестодаги Маргуш мамлакати- Марғиёнадаги Гонур, Тўғолоқ) бўйича маълум бўлган бу қадим истехком усули нотинч ўрта асрларда ҳам сақланган. Илк ва ривожланган ўрта асрларда қалъа, кўрғон, карвонсаройларни икки қаторли деворлар билан анъанавий мустаҳкамлаш йўли бутун Ўрта Осиё бўйлаб (Хоразмдаги Якка Парсон қалъаси, Дояхотин, Калтепа карвонсаройлари) кенг тарқалган бўлган.

Икки қаторли қалъа деворлари асосан мудрофаа вазифасини бажарган. Аммо икки қаторли деворларнинг бу системаси хўжалик эҳтиёжидаги кўшимча майдонни ўраш учун ҳам катта роль ўйнаган. Шубҳасиз, “Шох кўрғони” ёнида қўй, сигир, от подалари боқилган. Чамаси, яқин ораликда чорва учун молхоналар бўлган. Қазилмаларнинг кўрсатишича, Работи Маликнинг бош жанубий пештоқи олдида чорва учун озуқа запасларини сақлаш ва турли хўжалик эҳтиёжлари учун қурилмалар бўлган.

1.3. Работи Малик карвонсаройининг меъморий тавсифи

Бош фасад

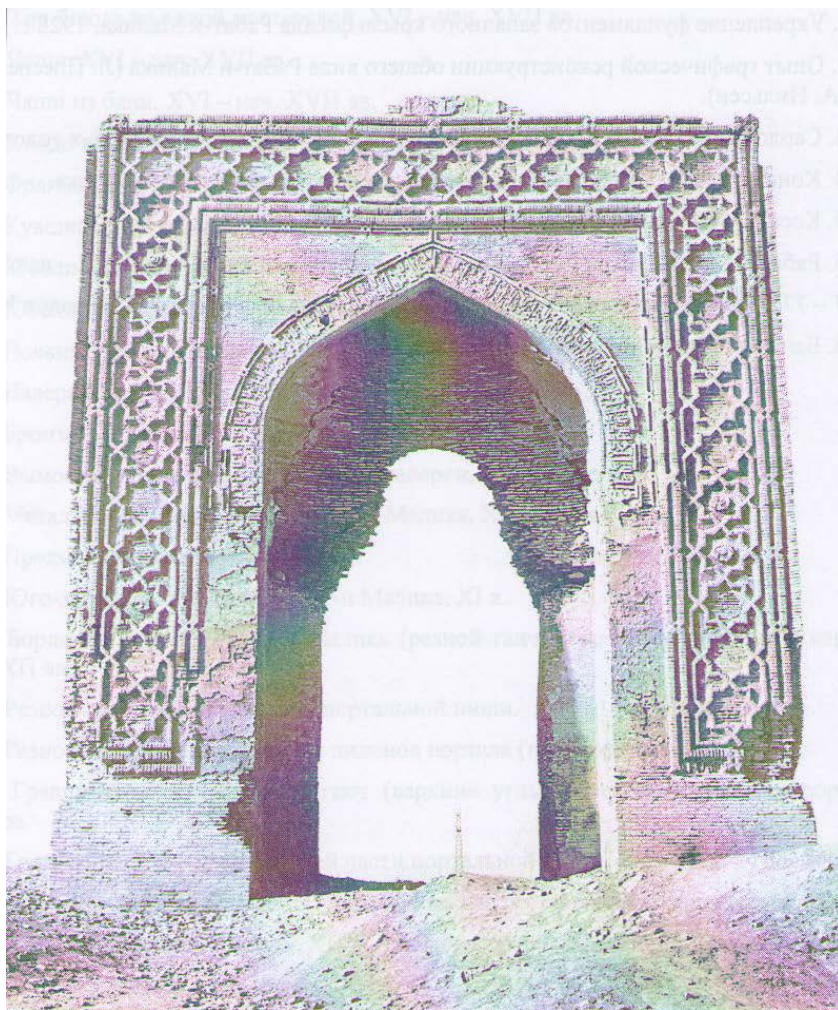
Работи Маликнинг энг ифодавий ташқи томони, йўлга қараган, ер юзида ёдгорликнинг энг узоқ сақланган қисми ва янгидан-янги мақолалар (А.Леман, И.И.Умняков, Б.Н.Засипкин, А.М.Прибиткова, Г.А.Пугаченкова, Л.И.Рнмпель, В.А.Нильсен, С.Хмельницкий ва бошқалар) мавзуси бўлган бош жанубий фасадидир.

Фасаднинг фронтал композицияси классик уч қисмли симметрия асосида ҳал қилинган. Асосий ўқдаги кириш пештоқи (баландлиги 18-19 м) композиция маркази ҳисобланган, пештоқнинг икки томонидаги девор қат-қат гофрировка қилинган кўринишда бўлиб, (баландлиги 12м) икки чети минора-гулдасталар билан яқунланган. Бурчак миноралар ёдгорлик умумий силуэтига тугалланганлик бахш этган. Икки чекка бақувват девори ифодали кўринишдаги қат-қат гофрировка бўлган ва маҳобатли кириш пештоқига эга

ёдгорлик бош фасади Работи Маликнинг ташқи, декоратив-бадий қийматининг маркази ҳисобланган.

Чўлдаги “Шох қўрғони”нинг айнан шу қисмлари Бухоро ўтмиш тадқиқотчилари эътиборини тортган ва Ўрта Осиё архитектура ва санъати тарихи бўйича хусусий ва умумий нашрларига кирган. Қалъанинг ён фасадлари, чамаси ҳеч қачон безакдор бўлмаган.

Жанубий фасаднинг энг таассуротли қисми унинг гофриланган юзасидир (олтита ярим устунлар ва декоратив ҳошияли нишалар), айнан шу қисми ёдгорликка масштабилик, ритмлилик ва ёруғ-соя эффекти сифатларини берган. Бу архитектуравий-декоратив ва эҳтимол, илк бронза давридан машҳур бўлган (қадим Бактрияда эрамизгача 4-3 минг йилликлар охирига тегишли Мундигак саройи) мушофаа усули ўрта асрларда бутун Марказий Осиё бўйлаб кенг тарқалган. Сосонийлар Эронида (Сервистондаги сарой- эрамизнинг 5 асри), шимолий Хуросон (Марвдаги

Работи Малик кириш пештоқининг сақланган ҳолати

Катта ва Кичик Қиз-қала, Нагим-қала), Сўғд (Варахша цитадели) ва Хоразм (Тешик-қала, Аёз-қала) илк ўрта асрлар кўшкларида кузатилади.

Ташқи деворлар қопламаларида қат-қат гофри кўринишининг кейинги ривожини XI-XII асрлар қалъа иншоотларида (Термиздаги Қўрғон қаласи, Туркменистоннинг жанубидаги Ақча қала карвонсаройи, Қирғизистондаги Чолдевор карвонсаройи) кўриш мумкин. Работи Маликда ўрта асрлар бошқа меъморий ёдгорликларидаги каби девор юзасининг гофри қилиб ишланиши декоратив элементга айланиб қолди. Унинг муҳофаа вазифаси йўқолиб, у фасадларни безатишда ишлатила бошланди.⁹

⁹ С.Хмельницкий. Между арабами и тюрками. Берлин-Рига-1992. С.190

Қазилмалар ва эски суратлар кўрсатганидек минора-гулдасталар Работи Маликнинг тўрттала бурчагида бўлган. Энг узоқ вақт сақланган жануби-ғарбий минора (баландлиги 23м, асосдаги диаметри 5,5м) унча катта бўлмаган энтазисга эга, ичида айланма зинапоя, юқори қисми ҳар томондан очик равоқчалар ўрнатилган анъанавий ротонда(доира ёки ярим доира шаклидаги гумбазли жой)-фонар билан тугалланган. Фонар тагидан ғиштинкор сталактита қатори ва “куфий” услубидаги араб ёзув қаторига эга ўймакор терракотали декоратив лента ўтган. И.И.Умняков илтимосига кўра А.Э.Шмидт томонидан ўқиб чиқилган текст Қуръоннинг 3 сурасини ўз ичига олади. (16-17 оят).“Шох кўрғони”нинг бурчак миноралари қадим даврлардан кенг тарқалган композицион услубни намоён қилади. Ўрта Осиё жанубидаги бронза даврининг ибодатхона ва сарой иншоотларида миноралар айлана ва квадрат шаклда.¹⁰ Ўрта асрларда худди қадим даврлардагидек ҳовлили композицияга эга қалъа типидagi иншоотларда бу усул анъанавий бўлиб қолди (масжидлар, мадраса, саройлар, касалхоналар) фасадларнинг фронтал композицияси доим минора-гулдасталар билан якунланган.

Шаҳар масжид ёки мадрасаларида миноралардан бири баъзида намозга чақирувчи минора ролини ҳам бажарган. Чўлдаги қалъаларда миноралар кузатув-назорат вазифасини бажарган. Работи Маликнинг минораларидан ҳеч қайсиси баъзи тадқиқотчилар (В.А.Нильсен, А.М.Прибиткова, С.Хмельницкий) тахмин қилганидек намозга чақириш учун фойдаланилмаган. Работи Маликда топилган ҳовлидаги кичик масжид “Шох кўрғони” ижарачиларининг тор доираси учун хизмат қилган ва атрофдаги чўлга азон айтишнинг хожати бўлмаган. Работи Маликнинг жануби-ғарбий минорасидаги равоқли ротондаси азончи учун жой бўлмай, қоровуллар учун кузатув жойи бўлган. Ушбу кузатув пунктидан шох мулозимларининг, душман отрядлари ёки савдо карвонининг яқинлашишидан дарак берилган.

¹⁰ Умняков И.И. Работи Малик.С.188

Жанубий фасад марказида анъанавий П шакли ўртасидаги найзасимон кириш равоғига эга улуғвор ва тантанавор кириш пештоқи (эни-12м, баландлиги 18-19м) жойлашган.

Пештоқ жанубий фасаднинг асосий композицион маркази бўлган. Пештоқ пилонлари бош фасад деворидан 2 метр олдинга чиққан ва ҳозиргача катта таассурот уйғотувчи рельефли керамик безак билан ажралиб туради.

Эски суратларда қуриниб турибдики, пештоқ ниша юзасида XX асрнинг 40 йилларидаёқ йуқолиб кетган иккинчи равок бўлган. Йирик масштаб ва безак билан ажратилган асосий кириш жойи қадим даврлардан Урта Осиёнинг сарой ва ибодатхона иншоотларида анъанавий усул ҳисобланган.

Пештоқнинг Ўрта Осиёга хос шакл қўриниши ва унинг меъморий-бадий вариантларининг шаклланиши, маҳаллий архитектура мактабига ҳосликлари ривожланган урта асрларда юзага келди.

Работи Маликда урта асрлар Моварауннахри учун ҳарқатерли бўлган пештоқнинг юзага келган шакли намоён бўлган. Бу ерда бундай шакл уз ривожига эришган ва маҳобатли бинолар бош фасади композицияси ечимида узгармас элемент бўлиб қолган.

Пештоқ пилонининг уймақор ганч билан аралаш ишлатилган рельефли уймақор терракота беағи жуда ифодали ишланган. Пештоқ рамкаси периметри буйлаб Ўрта Осиёнинг XI-XII асрлардаги машҳур орнаментал мотивларидан бири- саккиз қиррали юлдузлар ва ярим ҳоқ қуринишидаги рельефли керамик геометрик қатори утган. Ўймақор ўсимликсимон орнаментли ганч Работи Маликнинг бутун пештоқи ва кириш нишаси-тахмонининг равок қисмини қоплаган.

Чуқур ўйилган ганч билан шунингдек пештоқ пилонининг баъзи юза жойлари ҳам безатилган. Кейинги сувоклардан тозалангандан кейин асосий

равок архиволт остидан сарик оҳрага буялган уч япрокли ва бутонли накшлардан иборат чукур рельефли уймакор булак аниқланган.

Пешток нишасидаги равок пятаси сатҳида уймакор ганчли декоратив бордюри борлиги қуринади. Бордюри гуллар билан тулдирилган юмалок пальметталар қатори ташкил қилади.

Пешток нишасидаги ярим гүмбазга утиш муҳандислик конструкцияси уймакор буялган ганч билан қопланган керамик сталактиталарнинг уч қатори билан тулдирилган.

Пешток нишасининг гүмбазости қисмида ҳам яқингача ярим пальметталардан иборат бордюрларни қуриш мумкин эди. Гүмбазости конструкциясининг уймакор ганчи сарик, қўқ ва тўқ қизил рангдаги маҳаллий минерал бўёқлар билан буялган. Пешток пилони ва қириш равогининг уймакор ганчи факат сарик оҳрага буялган. Ёдгорликка қупрок ифодавийлик ва эффект бериш учун уймакор ганчнинг буялиши Ўрта Осиё, Хуросон, Ирок (Нишапур, Самарра, Марв, Хульбукнинг сарой иншоотлари, Қирғизистонлик Шох Фозил ва Термизлик Ҳаким ат Термизий макбаралари) нинг қуп ёдгорликларидан машҳур бўлган урта асрларда кенг тарқалган бадиий усул. Бу исломгача бўлган бадиий анъана (Варахша, Панжикент) Евроосиёнинг қадим қурилиш маданиятига бориб такалади. Сарой ва ибодатхоналар интерьерлари деворларини уймакор буялган ганч билан безаш Яқин ва Ўрта Шарқда парфия даврида (шубҳасиз ундан илгарирок ҳам) кенг тарқалган, Туркменистон жанубидаги Серах воҳасида Ашур ва Қухи Хужав саройларида, Меле Ҳайрон олов ибодатхонасида¹¹ бундай безакларни қўриш мумкин.

Ранг билан ишланган ёруғ-соя эффектини берувчи нафис ганч нақшинкор уймакорлиги жуда гузал қурилишда бўлган. Саройлар ва бойлар уйлари нинг безакларида ишлатиладиган уймакор ганч айниқса Сомонийлар даврида IX-X асрларда Ўрта Осиёда (Сомонийлар саройи панелида,

¹¹ М.Мамедов Мавзолей Султана Санжара, Стамбул-2004. С.92

Афросиёб ва Марвдаги бой килиб безатилган уй, Хульбукдаги сарой, Тожикистон жанубининг Сайед деган жойидаги бой уй, Термиз шохлари саройи) машхур булган.

Одатдагидек, уймакор ганч атмосфера таъсирларига чидамсиз булган, интерьерлар безакларида ёки ярим ёпик конструкцияларда (Султон Санжар макбараси равокларининг софитлари) кулланилган. Буни Афросиёб, Марв, Термиз, Хульбук, Тожикистон жанубидаги Сайеднинг X-XI асрлар саройлари ва уйлари курсатади. Ташки юзаларнинг декоратив беаги учун уймакор ганч камдан-кам холларда ишлатилган (Работи Маликнинг пилон юза кисмлари, шимолий Узгант 1115 й. макбараси фасади).

XI асрларда, айникса XII асрда Ўрта Осиё махобатли архитектурасининг бадий беагидаги уймакор ганч уймакор сирланмаган терракота билан алмашинган. Бу кадимги коплама материал ташки фасадлар декоратив беагида етакчи уринни тез эгаллаган.

Янги декоратив -коплама материал (уймакор терракота) Марказий Моварауннахрда (Самарканд, Бухоро, маълум даражагача Узган) кенг таркалган, бинолар архитектуравий тузилишига узгартиришлар киритган. Бу безак ва технологик ютуқлар фонида фасадларнинг фронтал композицияси ривожланади, кейинги юз йилликларда Ўрта Осиё меъморчилигида асосий булиб колган пешток-гумбазли система юзага келади.

XIV асрда XI-XII асрларнинг уймакор сирланмаган терракотаси янги сифатда- полихром кошинкор вариантда ривожланишнинг янги куринишига эа булди. Шу вақтдан бошлаб уймакор сиркор терракота хозиргача сакланиб колган меъморий дурдоналар (Шохи Зиндадаги XIV асрнинг мақбаралари, Бухородаги Биян Кулихон мақбараси) фасадларининг асосий беаги булиб колди.

Работи Маликда уймакор сирланмаган терракота уймакор ганч билан тахминан тенг нисбатларда намоён булган, бу эса Ўрта Осиё курилиш маданиятидаги утиш даврининг курсаткичларидан яна биридир.

Саккиз киррали юлдузлардан иборат геометрик накшдан ташкари юпка моделлашган уймакор терракота булакларини Работи Малик пештоқи равогининг хошиясида куриш мумкин. Равок архивольтини “гулли куфий” услубидаги эпиграфик орнаментга эга уймакор терракота катор хошиялаган. Архивольтнинг форсий ёзуви А.Э.Шмидт томонидан укиб чикилган ва И.И.Умняков томонидан эълон килинган тарихий маълумотларни уз ичига олади.

Ёзувда келтирилишича, бу бино дунё Султони томонидан курилган ва оллох ёрдамида жаннатга ухшаш килинган.¹² Б.Бобожонов 1990 йилда ёзувни мавжуд ҳолати буйича сузма-суз таржима қилган: “... бу жойни ажойиб обод қилган дунё султони халқнинг саховатли кишиси бўлган...(тушиб қолган жой)... бу сарой оллохнинг олийҳимматлиги билан...(тушиб қолган жой). Юксак жой... (тушиб қолган)...булиб қолади...бу ҳалокатли жой устун ва айвонларга эга . . . (тушиб қолган) . .. жаннатга айланди ”.

Ёзма маълумотлар ва Работи Маликнинг пештоқидаги ёзув моҳиятини етралича баҳоламаслик уз вақтида ёдгорликнинг ишончсиз атрибутиясини юзага келтирди.¹³

Работи Малик қарвонсаройининг конструкцияси

Ёдгорлик остидаги маданий қатлам конструкциялар қатлами билан биргаликда 0,20м.дан 1,50м.ни ташкил қилади. XX асрнинг 50 йилларида шимолий ярим булакда бульдозер ишлади ва факат гишт қолдиқлари мавжуд жойларнинг планини тиклашга муваффақ бўлинди. Шу билан бирга 70 йилларда ва ундан кейинги утқазилган археологик тадқиқотлар иншоот плани, улчамлари ҳақида, унинг қурилиш даври ҳақида етарлича тулиқ тасаввур олиш, адабиётларга А.Вамбери томонидан (XIX аср) қарвонсарой

¹² Умняков И.И. 1927, С.186-187,пр.6

¹³ Б.Немцева. Работи Малик. Художественная культура Средней Азии 9-10 вв. Т.1983. С.115

сифатида киритилиб, ёдгорлик вазифасини кайта куриб чиқиш имконини берди.

Биринчи казилмаларданок шу нарса куриндики,¹⁴ Работи Малик куп ховлили планировка тузилишига эга йирик иншоотни ташкил қилади ва Урта Осиёнинг буйлама уқда жойлашган бир ёки икки ховлили машхур карвонсаройлари билан ҳеч қандай умумийликка эга эмас. Уз-уздан шаҳар қетидаги саройлар ёки ўрта асрлар Шарқининг араб қасрлари билан ухшашлигини излаш эҳтиёжи пайдо бўлди.

Работи Малик “Шоҳ қургони” номи билан тулик мувофиқликда улугвор, меъморий ғояси буйича мураккаб ва декоратив безатилишига қура ҳашаматли, шинам қургон-резиденция, Қорахонийларнинг ҳокимият қароргоҳининг ҳамма хусусиятларини узида жамлаган сарой типидagi иншоот, аммо ҳеч қандай карвонсарой эмас.¹⁵

Ҳақат юз йил утиб, XVIII аср бошида Қорахонийлар сулоласи тарих саҳнасидан чиққандан кейин, Урта Осиё ерларида татар-муғул душман лашқарлари истилоси бўлиб ўтгандан кейин бу обод “Шоҳ қургони” дастлаб сулолавий резиденция вазифасига чек қуйди, кейин эса аста-секин Самарқанд-Бухоро бош трассасида йул бўйидаги карвонсаройга айланди.

Қазилмалар жараёнида шу нарса аниқландики, “Шоҳ қургони” XI асрда қурилган, XII асрда қайта қурилган. XIII асрдан бошлаб XVIII аср бошигача Работи Малик йул бўйидаги карвонсарой сифатида фаолият қурсатди.

Узининг мавжудлик даврида ёдгорлик қургон алоҳида қисмларининг тулик реконструкцияси ҳамда майда ремонтлар олиб борилган икки йирик қурилиш даврларини бошдан кечирди.

Работи Малик аралаш қурилиш материалидан қурилган- тугри туртбурчак хом гиштдан (18-20x28-30x6,5-7см)¹⁶, тасмасимон паҳса ва

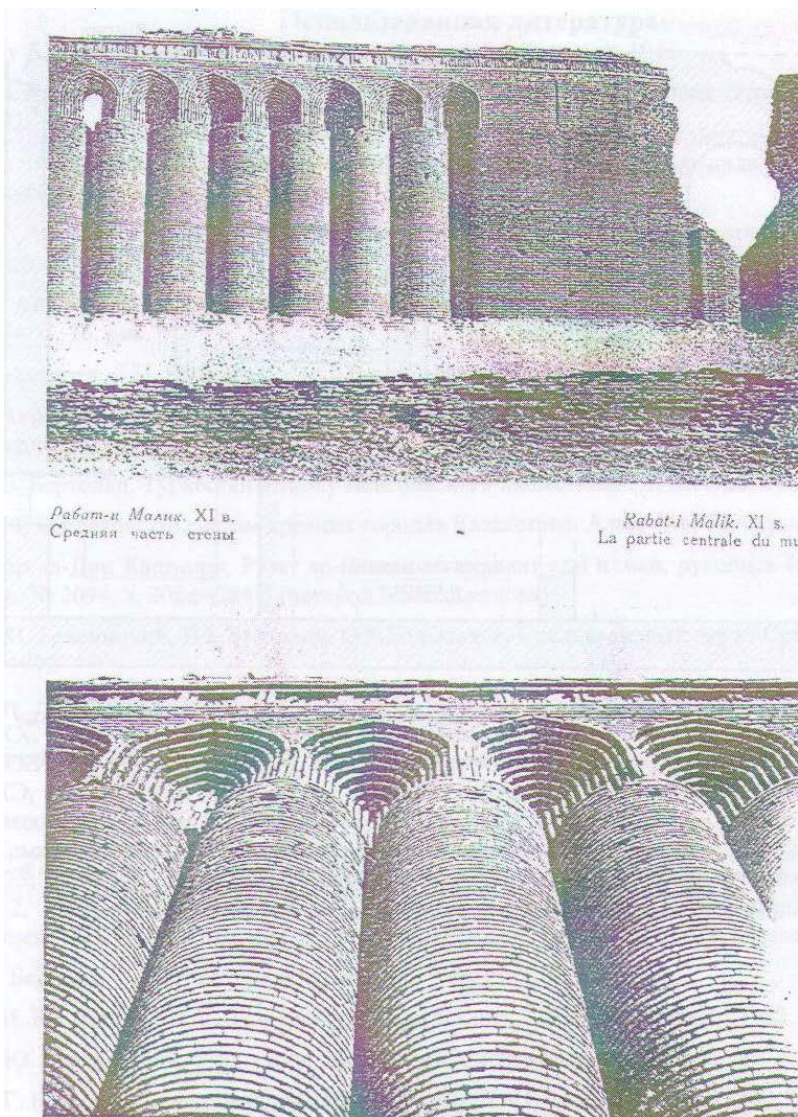
¹⁴ Немцева Н.Б. Работи Малик (археологические исследования 1973-75,77 годов)Т.1983 С.112-142

¹⁵ Немцева Н.Б. Новое о Бухарском памятнике 12 в. Работи Малике.Ташкент 2000, С.7-13

¹⁶ В ранней публикации Засипкина допущена ошибка в размерах прямоугольного сырцового кирпича. Эта ошибка стала «кочевать» по всем последующим публикациям

квадрат пишик гишт (24x24x4-5см). Хом гишт билан тасмали пахса аралашмасидан қалъанинг асосий деворлари (ташкиларининг калинлиги 2,35м, ичкилари 1,45м) пишик гишtdан пешток қурилган, бош фасаднинг гофриланган девор қопламаси ва бурчак гулдасталар бунёд этилган. Шунингдек пишик гишtdан интерьерларнинг ҳамма қуч қутарувчи конструкциялари- гумбазлар, равоклар, куббалар, устунлар ва ярим устунлар бунёд этилган.

Йирик иншоотларнинг хом ва пишган қурилиш материалдан (хом гишт+пахса+квадрат пишик гишт) бунёд этилиши Марказий Осиё XI-XII асрлар қурилишлари учун (Бухоро қулидаги XI-XII асрлар Деггарон масжиди, Марказий Осиё жанубидаги XI асрга тегишли Доя Хотин қарвонсаройи, Тожикистон жанубидаги XII асрга тегишли Хужа Машад

Работи Малик фасади деворининг қолдиқлари

макбара-хонакоси, Бустдаги XI аср Лашкаргох саройи ва бошкалар) характерли булган.

Работи Маликда топилган яна бир мухм мухандислик усули узига эътиборни жалб килади: ёдгорлик хом гиштли деворларининг асосидаги гишт тахламининг 3-11 каторлари (турли жойларда) квадрат пишик гиштдан терилган. Ўйлаймизки, хом гиштли деворлар асосидаги пишик гиштлар қалъа хом гиштли деворларини Бухоро вохаси учун характерли булган юкори кутарилган сизот сувларига эга тажаввузкор шурхок тупрогидан химоя килиши керак булган. Бу далил шунингдек Бухорода XI асрда икки

форматдаги- тугри туртбурчак хом ва квадрат пишик гиштларнинг баравар мавжуд булганлигига гувоҳлик беради.

Работи Маликнинг плани

Казилмалар жараёнида аниқланган “Шох кургони” планировкаси ноёб қурилишда. Калин (2,35м) хом гиштли ташки деворларга эга планда улкан квадрат иншоот (ташқаридан 91х91м, ичкаридан 86х86м) классик уч қисмли симметрия асосида қурилган мураккаб куп ховлили тузилишни уз ичига олган. Хамма ички ховлилар ўрта асрларда машҳур булган ховли- айвонли планировка композициясида булган, унинг юзага келиш манбалари Парфия меъморчилигига бориб такалади (Месопатамия Икки дарё оралиги, Ашурдаги Сарой).

Хом гиштли кундаланг девор қалъани иккита тенг булмаган булакларга-шимолий турар жой ва жанубий хужалик қисмларига булган.

Шимолий турар жой қисмининг марказида биринчи босқичда (XI аср) ички периметр бўйича бир қаторли колоннадага эга кенг очик перистил ховли (22,5х22,5м ичкарида) жойлашган. Устунли пешайвон орқасида, чамаси, яшаш учун оддий хужралар жойлашган. Шимолий ховли икки томонида яна иккита тугри туртбурчак ховли булган, у ерда хоналар бўлиб, уларнинг планировкаси номаълум (маданий қатлам 50-йиллардаги “ободонлашИккинчи босқичда (XII аср) шимолий ховли урнида хажмий- планировка ечими мураккаб булган марказида саккиз қиррали гумбазли ротонда (доира шаклидаги гумбазли хона) булган усти ёпик галерея пайдо булди. Турар жой қисмининг интерьерлари биринчи ва иккинчи қурилиш босқичларида минерал бўёқлар билан бўялган уймакор ганч билан қопланган.

Работи Маликнинг жанубий хужалик қисми шунингдек уч қисмга бўлинган. Марказда икки томонида қурилмалар булган, қириш пештокидан шимолий турар жой бўлимига олиб боровчи икки томони очик булган транзит утиш йули жойлашган. Утиш йулининг икки томонида, қалъанинг

бурчакларида приметри буйлаб отхоналар жойлашган кенг ховлилар булган. Кейинги вақтларда (XII аср) жануби-ғарбий ховлида отхоналар сакланган холда йирик хаммом комплекси курилган, жануби-шарқий ховли марказида бассейн булган деб тахмин килинади. Транзит утиш йули билан шимолий турар жой булими туташган жойда ғарбий томонда кичик сарой масжиди бўхоро чулидаги “Шох кургони”нинг куп ховлили планировка композициясининг принципи Араб Халифалиги вақтларидаги Якин Шарк илк араб шаҳар ташкарисидаги сахро калъа-кургонларининг архитектура ечимини эслатади. Уларнинг ҳар бири (Ухайдир, Мшатта) ноёб. Айниқса умумий композицияси бўйича Куфадаги Дар-ал-Имар (VIII аср иккинчи ярми) аббосийлар саройи шунга якин, у ерда ташки деворлар квадратига куп ховлили калъа-сарой жойлаштирилган.¹⁷

Шу билан бир вақтда Работи Маликнинг ҳажмий планировка ечимида, шубҳасиз, маҳаллий, Урта Осиёда илгаридан юзага келган ва анъана бўлиб қолган қурилиш усуллари уз урнига эга. Жумладан, ховли ва галереялар планировкасида катъий симметрик турт айвонли композиция, калъанинг гофриланган қуринишдаги фасади, бронза давридан машҳур булган, копламада қадим давлардан универсал коплама материали ҳисобланган кенг тарқалган уймакор ганчнинг қулланилиши. Ганчни ишлашнинг алоҳида техник усуллари (тарамлаш, бўяш) анъанавий, мусулмон Шаркида декоратив санъат ривожининг умумий оқими билан боғлиқ ва кенг тарқалган.

Архитектуравий беағи

Ёдғорликнинг ички қошоналарида утқазилган археологик тадқиқотлар турли архитектуравий-декоратив материалнинг каттағина комплексини олиш имконини берди. Улар “Шох кургони” интерьерларининг безатилиши ҳақидаги дастлабки тасаввурларни ҳосил қилган.

Шу нарса аниқланганки, калъанинг шимолий турар жой қисми ҳамма қурилиш босқичларида минерал бўёқлар билан бўялган уймакор ганч билан

¹⁷ В.Л.Воронина. Средневековый город арабских стран, М.1991, с.51

копланган ва хашамати ҳамда дабдабаси билан Работи Малик ташки фасади безакларидан қолишмаган. Ўймакор ганч устунлар ва ярим устунлар, равоклар, гумбазлар ва куббаларни копланган. Галерея полларига пишик гишт “арчасимон” қилиб тушалган. Жанубий хужалик ховлилари ҳамма босқичларда ишлов берилмаган тахламда қолдирилган.

Топилган булаклар Работи Малик турар жой қисми интерьерларининг декоратив-бадий қиёфаси ҳақида умумий тасаввур ҳосил қилиш учун хужжатли материал бўлиб ҳисобланган ва баъзи архитектуравий шакллар ва муҳандислик конструкцияларининг график реставрацияси учун маълумот берган. Декоратив безак, маълумки, Ўрта Осиёнинг маҳобатли иншоотларида архитектуравий шакллар профилидан қилиб чиқади ва бу нарса йуқолиб қетган бинолар конструкциясини беҳато тасаввур қилиш имконини беради. Топилган қоплама материалнинг қатта қисми йуқолиб қетган интерьердаги уз урни ҳақида шубҳа тугдирмайди ва “Шоҳ қургони”нинг ички қиёфасини мушоҳадага асосланиб тасаввур қилиш имконини беради.

Шимолий перистил (колоннадали, юмалок шаклдаги усти ёпик кенг очик жой) ховли, XI аср (1-давр)

XIX асрнинг 40 йилларида Бухоро қулидаги қалъани қуздан қечирганда Бухоро амирлигига бириктирилган Россия ваколатхонаси (1841 йил) иштирокчиси А.Леманн биринчи бўлиб Работи Маликнинг ички хоналари таърифини берган ва шуни таъкидлаганки, орқа ховлининг ярим вайрона гумбазли зали “арабескалар” (мураккаб нақш) билан копланган

“готик устунларга” эга бўлган.¹⁸ Ҳақиқатда, шимолий галереянинг саккиз қиррали ротондасидаги қазилмалар жараёнида уймакор ганч билан копланган, XII асрга тегишли деярли бутун ҳолдаги йиқилиб ётган равок топилган. Топилган равок ва қушалок устунлар асосида саккиз қиррали

¹⁸ Умняков И.И. Работи Малик. С.181

ротонданинг график реконструкциясининг аксонометрияси ишланган.¹⁹ Бу иккинчи курилиш даври конструкцияси эди. Шу курунишда Работи Малик XVIII аср урталаригача фаолият курсатган.

XII аср деворлари ва устунлари остидан казилмалар вақтида XI асрга тегишли 1-курилиш даври колдиклари топилган. Шимолий турар жой қисмида очик квадрат ховли (22,5х22,5м- ичкарида, 50х53м-ташкарида) топилган, ундан устунлар изларига эга хом гиштли “тагликлар” сакланиб қолган. Ховлининг ички периметри бўйлаб XI асрда уймакор ганч билан қопланган гиштли айлана цилиндрик устунлардан иборат галерея –пешайвон қузилган. Колоннадани урнатишда уч қисми симметрия принципига асосланган. Ховлида ҳаммаси бўлиб бешта ораликда урнатилган 20та устун бўлган. Устунлар ер остига жойлаштирилган хом гиштдан (28х17х7см) терилган квадрат “тагликда” (1,85х1,85м, баландлиги 43 см.) турган. Хар бир томонда бтадан устун бўлган.

Ховлининг очик қисми галереядан урта асрлар қурилмалари учун одатий бўлган уч қаторда плашмя қилиб (чалқанча) ётқизилган, бир қаторда қирраси билан терилган пишиқ гиштдан иборат зинапоё-дандана билан ажратилган.

XI асрда Работи Маликнинг шимолий ярмидаги очик ховли ҳудудидаги ганч безак уюмлари ва XII асрда унинг урнида қурилган ротондали усти ёпик галерея 1-ва 2-даврлар қоплама материаллини ажратиш имконини берди.

1-давр устунларининг уймакор ганчдан ишланган қопламаси ховлидаги учта устундан топилган. Гиштинкор устунга маҳкамланган излари билан лекало шаклидаги ганч блокларнинг йирик булаклари топилган. Уймакор ганч нақши Шарқда кенг тарқалган чилвирсимон урам-“мор-печ” (тож.уралган илон) XI-XII асрлар уймакор ёғоч устунлари орқали яхши таниш усул. Ёруғ-соя эффекти ранг билан ҳам ажралиб турган. Ўймакор ганч

¹⁹ Немцева Н.Б. Работи Малик. С.128. Асанов А.А.Предварительная реконструкция сооружения. Т.1983.С.142

буёгининг сакланиб қолган излари шуни курсатдики, чилвирсимсон нақшнинг 4 қатор тасмаси сарик рангдаги 4та тасма билан алмашилиб, тук кизил ангобни ёпган. Рельефли уймакорлик ва рангнинг бирлашуви чилвирсимон винтнинг маълум бир ритмини яратган, бу устунни жуда ифодади курсатган.

“Мор-печ” нақши Ўрта ва Яқин Шарқда, шунингдек Ўрта Осиёда узок вақт давомида сеvimли ва кенг тарқалган орнаментал мотивлардан бири бўлган. Бу усул илк араб давридан машхур бўлган ва XX асргача кузатишган. Айниқса кечки урта асрларнинг халқ ва ибодат архитектурасидаги ёғоч устунлар орнаментациясида тарқалган.

Рельефли чилвир илк ислом даври тангаларида меҳробни хошиялайди.²⁰ Бу усулнинг ривожини кейинги юз йилликлар давомида кузатилади. Ўрама қурилишдаги устунчаларни Исмоил Сомоний (X аср) макбараси равокли галереясида, XII аср Хивадаги ёғоч устунларида қуриш мумкин. XIII аср охиридан бошлаб В.Л.Воронина айтганидек, чилвир Эрон архитектурасида равоқлар хошиясида пайдо бўлади.

Шарқ мамлакатларида (Ўрта Осиё, Эрон, Афғонистон, Туркия, Озарбайжон) чилвир XIV-XVIII асрларда айниқса машхурликка эришган. У фақат алоҳида турган устунларни безатишдагина эмас, деворга туташ ярим устунларда, пештоқ рамакалари хошиясида (XIV аср Балхдаги Абу Наср Парса масжиди, Самарқанд ва Бухородаги Улуғбек мадрасалари) ҳам қўлланилган. XVIII аср бошида Лутфулло масжидида чилвир фақат пештоқ равоғини эмас, интерьерда томнинг гумбазости системасини ҳосил қилувчи улкан нишаларини-тахмонларини ҳам ўраб олади.²¹

Чилвир ўрам кичик меъморий шаклларда (меҳроб тоқчаси, мармар қабр усти ёдгорликлари, панеллар) ҳам қўлланилган, турли қурилиш материалларида

²⁰ Grabar O. The formation Islamie art, f.87

²¹ В.Л.Воронина. Конструкции и художественный образ в архитектуре Востока.М.1977,С.89

(ёғоч, мрамор, ганч, ўймакор терракота, мозаика ёки майолика) муҳасамланган.

“Мор-печ” мотиви рельефда қўлланилгани машҳурроқ, аммо текис полихром вариантда, ғиштин мозаикада ҳам машҳур (Исфахондаги XIV аср Боғи-Гуш минораси).

Охири юз йилликларда (XIX-XX аср бошлари) маҳобатли қурилишнинг таназзули ва синчли қурилишнинг ривож билан чилвир-ўрам ёғоч устунларни безатишнинг асосий бадиий усули бўлиб қолади (Алжирдаги XVIII-XIX асрлар вилла ҳовлисининг устунли пешайвони²², XX аср Хива устунлари, XIX аср Ворухдаги Сари Қурум масжиди устунлари)²³.

XI асрда Работи Маликдаги шимолий ҳовли устунларининг ўймакор ганч беаги перистил ҳовли бошқа қисмларининг ҳам декоратив беагини тақозо қилади. Шубҳасиз худди ўша ўймакор ганч билан устунларга ўрнатилган равоқлар ҳам қопланган, уларнинг қолдиқлари афсуски сақланмаган. Шимолий бўлим ҳуудудида топилган, “куфий” услубидаги эпиграфик орнамент элементларига эга ўймакор бўялган ганчнинг майда бўлакларининг бир қисми балки XI аср интерьерига тегишли бўлгандир.

Шимолий галерея, XII аср (2-қурилиш даври)

Работи Маликнинг 2-қурилиш давридаги шимолий турар жой бўлимининг улкан планировка ечими айниқса қизиқиш уйғотади. XII асрда Работи Маликдаги қайта қуришлар вақтида шимолий ҳовли ўрнида XI-XII асрлар Ўрта Осиё учун улкан, маҳобатли бўлган гумбаз билан ёпилган марказдаги октагонал ротондага эга мураккаб планировка композициясидаги, устунлар ва ярим устунларга таянган усти ёпиқ галерея (47,60х47,60м) қурилган.²⁴

Шимолий галерея ёдгорликнинг умумий композициясида энг мураккаб ҳажмий-планировка тугуни бўлган. У бутун шимолий томоннинг ярмидан

²² Всеобщая история архитектуры, т.8. М-1969, с.84

²³ В.Л.Воронина. Резьба по дереву в долине Исфара. Архитектурное наследство вып.18. М.1969. с.179

²⁴ Немцева Н.Б. Работи Малик, 1983. С.121

ортиғини ва Работи Малик бутун майдонининг деярли учдан бир қисмини эгаллаган. Бу планда энг моҳирона ишлаб чиқилган ва қалъанинг ўймакор ганч билан нозик қилиб безатилган, улуғ аслзодалар, ҳокимият кишилари ва мулозимларни қабул қилиш учун мўлжалланган турар жой қисми бўлган.

Галерея Работи Малик учун характерли бўлган уч қисмли симметрия принципида планлаштирилган; галереянинг жануб ва шимолидан планга кўра текис ёғоч томли йирик тўғри тўртбурчак хоналар (19х6,8м) жойлашган. Улар орасида кенглиги 5,10м бўлган галереяга қаратилган очик айвонлар бўлган. Жанубий айвон галереяга ягона кириш жойи, шимолийси асосий ҳокимият кишилари учун “тахтли” жой ҳисобланган.

Галереянинг ғарбий ва шарқий томонларида бештадан тўғри тўртбурчак ичкарига очик хоналар-айвонлар (8,35х4,5м) жойлашган. Галерея марказида квадрат ичига киритилган саккизбурчакли гумбазли ротонда (доира шаклидаги гумбазли бино) (21х21м) жойлашган. Бу ички квадрат бурчакларида алоҳида турган устунлар бўлган, улар ротонданинг қўш устунлари билан бирга ротонданинг мураккаб том қопламаси системасини ҳал қилганлар.

Галерея ротондаси “Шох қўрғони”нинг энг тантанали хонаси бўлган, аслзода меҳмонларнинг дам олиш хонаси, меҳмонхона сифатида хизмат қилган.

Бу томонлари очик гумбазли хона бўлиб, унинг бурчакларида турли диаметрдаги қўш устунлар турган. 18м. диаметрда эга ротонда гумбази қўшустунларга таянган. Бу ердаги планировка схема бутун шимолий галереянинг хажмий-фазовий ечимини ва том системасини белгилаган: композиция маркази-гумбаз билан ёпилган ротонда, ўраб турувчи галерея эса кичик гумбазчалар ва қуббалар билан ёпилган. Бу муҳандислик системасини

тиклаш график реставрациянинг мураккаб, ҳал қилиб бўлмас муаммоларидан биридир.²⁵

Ротонда марказида овқатланиш, чой ичиш ва гаплашиб ўтириш учун суфа (д-6,5м, баландлиги 1м.) жойлашган. Ротонда полига “арча” кўринишида пишиқ ғишт ётқизилган. Шубҳасиз, шимолий гуруҳнинг айнан шу хонасини ўтган асрда А.Леман гумбаз билан ағанаган устунини топган. У ротондани “катта алоҳида айланасимон бино, унинг ички бақувват деворларида турли рельефли арабескалар билан безатилган готик устунлар кўтарилган.”³⁵ А.Леман яна шуларни хабар беради: “қачонлардир устунларга бу ротонданинг баланд куббали гумбази ўрнатилган, ҳозир кулаб тушган, унинг йирик ва майда бўлаклари бино полини қоплаган.”

Ганчда терилган пишиқ ғишдан (26х26см) иборат гумбаз тахламининг бутун бир блоклари шунингдек ўймакор ганчли қопламалар XX асрнинг 70 йилларидаги интерьерни тозалаганда топилган. Ротондали галереянинг очилган плани бу маҳобатли архитектуравий иншоотнинг том системасининг умумий тасаввурини беради.

XII аср устунларининг тахлами комбинацияланган усулда бажарилган-вертикал ва горизонтал қаторлар бирлашуви.

Гумбазли ҳажмни устунлардан ташкил топган галерея қуршовига олинган планировка ғояси В.Л.Воронинанинг фикрича салжуклар вақтидаёқ шаклланган ва характерли архитектуравий тип сифатида Яқин Шарқда (Эрон, Ироқ, Туркия) XI-XII асрларда кенг тарқалган. Бу усул Моварауннахрда ҳам машҳур бўлган.

Бу планировка схемасининг кейинги ривожини XV-XVI асрларда кузатилади. Работи Маликнинг галереяси бундай композициянинг энг эртанги намунаси, аммо Работи Малик галереясининг муҳандислик ва

²⁵ Попытка выполнить реконструкцию объемно-планировочного решения ротонды была сделана на кафедре истории архитектуры Политехнического Института Ташкента

архитектуравий-декоратив ечимининг мукаммаллашуви маҳаллий ёки бошқа ёқдан келган усталарнинг катта тажрибасини намоён қилади.

Юқорида айтилганидек “Шох қўрғони”нинг шимолий турар жой бўлими фаолиятининг ҳамма босқичларида (1-даврнинг пероистил ҳовлиси ва 2-давр галереяси) минерал бўёқлар билан бўялган ўймакор ганч билан безатилган.

Йирик текисланган ганч тягалар –ротондадаги уюмдан чиққан қолдиқлар ротонда гумбази ички тузилиши ҳақида тасаввур беради.

Масжиди

Шимолий галереяга кириш жойи олдида, жанубий қисмнинг марказий ўтиш йўлида планда тўғри тўртбурчак бўлган кичик масжид (11,2х4,60м) жойлашган. Масжид ғарбий деворида кенг меҳроб ва ўнгда кичик минбар турган.

Масжид Работи Маликнинг марказида бўлган ва XX аср 50 йилларидаги бетон йўл унинг деворларини 20-30 см. сатҳгача вайрон қилган, унинг вазифасини фақат меҳроб ва минбардан қолган озгина қолдиқларга кўра аниқлашга муваффақ бўлинган.

Шарқий девор марказида, меҳроб билан битта ўқда кириш жойи бўлган (кенглиги 1м.) Энг дастлабки конструкциялар қолдиқлари шуни кўрсатадики, дастлаб масжид 1м. кенгроқ бўлган (11,2х5,60м).

Масжид полидаги қолдиқлар уюми шуни кўрсатадики, масжид интерьерлари рангли ўймакор ганч билан қопланган бўлган.

2-Боб. Карвонсаройларни сақлаш ва улардан фойдаланишнинг замонавий тамойиллари

2.1.Ўзбекистонда маҳаллий ва халқаро туризмга эътибор

XX аср - туризм соҳаси учун янгидан туғилиш, ўсиш ва улғайиш асри бўлди. Бу асрда инсоният учун мисли кўрилмаган ва кутилмаган кашфиётлар, илмий-техникавий ривожланишнинг янгича ва истиқболли йўналишлари таркиб топди. Ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг бундай натижаларга эришиши XXI аср учун янада мураккаброқ ва аҳамиятлироқ вазифаларни бошлаб берди.

Дунё миқёсида ижтимоий-иқтисодий глобаллашиш кучайиб бораётган ҳозирги замонда халқаро туризм соҳаси кўпгина мамлакатлар учун миллий даромад топишнинг энг самарали йўлларида бирига айланиб бормоқда. БТТ (Бутунжаҳон Туризм Ташкилоти) маълумотларига қараганда, дунё аҳолисининг 3,5% и халқаро миқёсда саёҳат қилишади. 2020 йилга бориб бу кўрсаткич 7,0 % га чиқиши кутилмоқда (БТТ. Мадрид, 1998). Халқаро туризмнинг ривожланиши ва талабнинг бу суръатларда кўпайиши халқаро сайёҳлар сонининг ортишига ва уларнинг сарф-ҳаражатларига таъсир ўтказмай қолмайди. Саёҳат қилган кишилар сони 563 млн (1995)дан 1062 млн (2020) га, шу билан бирга даромад 401 млрд\$ (1995)дан 2000 млрд\$ (2020)гача кўпаяди. Табиийки, халқаро туризмнинг бу суръатларда ривожланиши дунё ҳамжамиятининг бу соҳага бўлган эътиборини янги поғонага олиб чиқишига замин яратади.

XXI асрда туризм сиёсати бу инсоният учун тинчлик ва осойишталик рамзи бўлиб, ҳукуматлараро дўстлик ва ҳамкорлик алоқаларини ривожлантириш, эркин саёҳат қилишга тўсқинлик қилувчи жараёнларни камайтириш, сайёҳларнинг саломатлиги ва хавфсизлигини таъминлаш, туристик марказларнинг барқарор ривожланишини рағбатлантириш каби муҳим масалаларни ўз ичига олган глобал сиёсатдир.

90-йилларга келиб ўзгара бошлаган туризм бозорининг тенденцияси, халқаро туризм сиёсатига ўз таъсирини кўрсатди. Иқтисодий статистик маълумотларнинг кўрсатишича, иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилотида бирлашган индустриал ғарбий давлатлар 70,0 %га яқин халқаро туризм фаолиятларини амалга оширмоқдалар. Кўпгина ривожланган давлатлар узоқ давом этган ихтисослашув натижасида, унчалик тақлид қилинмайдиган мураккаб туризм тизимларини барпо этишга эришдилар.

Кейинги йилларда вужудга келаётган молия бозорларида институционал ўзгаришлар ва янги вазият ҳам туризм соҳасида янгича ихтисослашув заруратини юзага келтириши табиий. Чунки, туризм соҳасида таркиб топган янги йўналишлар ва бозор тенденциясининг ўзгарган ҳолати, молиявий инвесторларнинг инвестиция ташаббусларини қайтадан кўриб чиқишларини ва кўпгина анъанавий услублардан воз кечиб янги услублардан фойдаланишларини тақозо этади.

XXI асрда туризм ва туристик маҳсулотларнинг янгича турларига асос солиниб, жаҳон туризм бозорининг хажми кенгайиб бораверади. Бунда, глобализация жараёни муҳим аҳамият касб этади. Глобаллашув жараёни иқтисодиётда ўзаро боғлиқликни вужудга келтиради. Тармоқлар ва мамлакатлараро жипслашувни таъминлайди. Туризмнинг жўғрофий жиҳатдан фарқли ҳудуд ва марказларда юзага келиши туризмда талаб ва таклифнинг чегара билмас хусусияти, туристик маҳсулотнинг таркибига кирувчи фарқли хизмат турларининг бир-бирини тўлдириб бориши трансмиллий компанияларнинг туризмга бўлган қизиқишларини орттириб бормоқда. Бундай халқаро тоифадаги компаниялар ҳаво йўли транспорти, меҳмонхона бизнеси, кемачилик, банк иши, компьютер тизимлари, қарз карточкалари, саёҳат чеки, овқатланиш, дам олиш, хордиқ чиқариш хизматлари ва туроператорлик билан боғлиқ барча фаолиятларни амалга ошириши мумкин.

Туризм индустриясидаги глобаллашув мазкур тармоқлар томонидан олигопол тузилмаларни юзага келтиради. Туризм соҳасига оид ҳар қандай иқтисодий фаолиятни ўз таркибида мужассамлаштирган бундай йирик компаниялар, олигопол бозор шароитида фаолият олиб боришади. Шунингдек, инвестиция ташаббусларининг кенгайишига имкон туғдиради, ресурслардан самарали ва таъсирчан фойдаланишни таъминлаб иқтисодиётни глобаллаштиради. Айниқса, халқаро туризм индустрияси ривожланишида белгиловчи ва таъсирчан кучга эга бўлади.

Потенциал турист томонидан олиб қарайдиган бўлсак, бундай компанияларнинг мавжудлиги хизмат кўрсатиш стандарти ва сифати, туристик маҳсулотга бўлган ишонч ва савдо белгиси (марка) имеджини белгилайди. Шунинг алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, мулкка эгалик қилиш, асосий воситаларга қўйилма, ҳамкорлик шартномалари, маркетинг келишувлари натижасида вужудга келувчи бирлашувлар туристик маҳсулот стандарти, сифати ва ишончилигига катта таъсир кўрсатади. Ҳаттоки, туризм бозоридаги анъанавий йўналишларни ҳам ўзгартириб юбориши мумкин. Бундай бўлиши табиий, чунки ҳар бир янги тизим ўзига хос бўлган элементларини жорий қилади.

Ҳозирги вақтда сайёҳликнинг қизғин ривожини сабабли мамлакатда кўплаб ресторанлар, кафелар, мотеллар, анъанавий карвонсарой ва чойхоналар кўринишидаги кичик меҳмонхоналар қурилди. Бу ерда чуқур маънога эга ҳужжатли мослаштириш мавжуд. Бундай узоқ ўтмишга ўхшатиб маълум услубга солинган хоналарда интерьерлар мувофиқ тарзда безатилади: ясама столлар, скамейкалар, ёғоч суфа-каравотлар ўрнатилади, махсус сопол идишлар ишлатилади, хизмат кўрсатувчи ходимлар халқ миллий кийимларини киядилар. Ўрта Осиё меъморларининг миллий меросидан фойдаланиб, меъморлар маҳобатли меъморчилик шакллари халқ меъморчилиги мотивлари билан бирлаштиришни мўлжаллаб иш кўрадилар.

Сайёҳлик марказларининг қурилиши ва эстетик безатилишида халқ анъаналари масалаларини кўриб чиқиб, Ўрта Осиёда шу каби иншоотларнинг юзага келиш тарихига ва бу биноларнинг миллий безатилиши ва жиҳозланиши усуллариغا мурожаат қилиш лозим.

2.2. Ёдгорлик- карвонсаройларни сайёҳлик маршрутларига киритиш

Ҳозирги кунда ҳам мавжуд бўлган анъанавий карвонсаройлар, бозорлар (тимлар, тоқилар) муҳим роль ўйнайди. Улардан баъзиларини мувофиқ реконструкцияда сайёҳлик объектлари, айниқса автосайёҳлик учун мослаштириб, фойдаланиш мумкин. Бунда бизнинг аجدодларимизнинг у ёки бу меъморий-композицион усуллари қўллаш мақсадга мувофиқ.

Мана, масалан, мотеллар, кемпинглар, автосайёҳларга хизмат кўрсатиш корхоналари қурилишининг замонавий амалиётида қадимги меъморларнинг қурилиш ва композицион усуллари қўлланиши мумкин: периметри бўйлаб сайёҳлар учун қурилган хоналар ва уларга туташган автомобиллар туриш жойларига эга ярим ёпиқ ички ободонлаштирилган ҳовлилар; йўл ёқалаб жойлашган ёки усти ёпиқ савдо кўчалари кўринишидаги хизмат кўрсатиш корхоналари (магазинлар, бозорлар, чойхоналар, кафелар) ва баъзи бошқа усуллар. Улар бутун катта йўл бўйлаб, шунингдек томоша қилинадиган объект (меъморчилик ёдгорликлари- карвонсаройлар, тарихий жойлар ва табиий қўриқхоналар) жойлашган жойларда қўйилиши мумкин.

Меъморчилик нуқтаи назаридан меъморчилик доктори Махкамов А.А. устахонасида ишлаб чиқилган карвонсарой янги биносининг лойиҳаси кизиқиш уйғотади. Бу ерда биринчи қават маҳсулотлар сотиш учун ажратилган, иккинчи қаватда ер ости гаражи ва енгил ҳамда юк автомобиллари учун алоҳида тўхташ жойи бор.

1987 йилда институт битирувчи талабаси томонидан бажарилган Работи Малик карвонсаройини таъмирлаш лойиҳасида эски фотосуратлар ёрдамида пештоққа туташган, текис ва рельефли нишалар алмашинуvidан иборат, учли равоқлар ва найзасимон ўйиқларга эга поғонали кунгураларнинг мотивлари билан бирлашган деворларнинг беағи тикланган. Пештоқ саккиз равоқли галерея билан тугалланган, унинг ритми хошиянинг рельефли ёиштин бурамаси қолдиқларидан ташкил топган. Ўймакор ранг-баранг ганчли безак, жойида сақланиб қолган қолдиқлар, археологик топилмалар ва эски фотосуратлар асосида бажарилган.

Конструктив хусусиятлар ва археолог томонидан очилган икки қаторли устунлар асосларининг жойлашуви ротонда интеръери композицияларининг жоиз вариантини кўрсатиб беради. Гумбаз саккиз равоқ ва баланд устунларда жойлашган. Паст устунлар равоқлар билан бирга ротондани ўраган ҳолда ва босим кучини қабул қилиб, галереянинг ўн олти гумбази учун таянч вазифасини ўтаган. Устунларнинг ўймакор пардозланган ганчи ички фазовий перспективани оқиш ва қорамтир эффектлар билан бойитган.

Бухородаги Сайфиддин карвонсаройини (XVI аср) таъмирлаш ва уни болалар мусиқа мактаби учун фойдаланишга мослаштириш лойиҳаси ҳам эътиборга лойиқ.

Бу бинода шаҳар турар жой ва маҳобатли меъморчилик шакллари уйғунлашган. Марказий ҳовли карвонсаройнинг ҳамма хоналарини ўзаро боғловчи, бирлаштирувчи майдон ҳисобланади.

Ҳозирги кунда ҳам мавжуд бўлган анъанавий карвонсаройлар, бозорлар (тимлар, тоқилар) муҳим роль ўйнайди. Улардан баъзиларини мувофиқ реконструкцияда сайёҳлик объектлари, айниқса автосайёҳлик учун мослаштириб, фойдаланиш мумкин. Бунда бизнинг аجدодларимизнинг у ёки бу меъморий-композицион усуллари қўллаш мақсадга мувофиқ.

Хиванинг Ичан қалъа мажмуасидаги Оллоқулихон карвонсаройининг реконструкцияси ва фойдаланишга мослаштирилиши²⁶ ҳам маваффақиятли ҳал қилинган. У Полвон Дарвоза ёнидаги Ичан Қалъа тарихий-меъморий кўриқхонасининг шарқий қисми планировка тузилишида муҳим элемент ҳисобланади. Лойиҳа муаллифлари (арх. Эрмаматов Б, муҳ. Урман Л. ва бошқалар) меъморий ва конструктив жиҳатдан қимматли бўлган элементларни намоён қилган ҳолда, ёдгорликни саноат моллари ва халқ ҳунармандчилиги маҳсулотлари сотадиган савдо ярмаркасига мослаштириб, карвонсарой биносининг ҳажмий-планировка, фазовий образини сақлаб қолганлар.

Иккинчи қават галереяси сатҳида савдо қилишни қулайлаштириш учун икки ён деворларда том қопламаси элементларига осилган ҳаракатланиш кўприкчалари лойиҳаланган. Савдо зали марказида ёз вақтида микроиклим яратиш мақсадида декоратив фаввора қурилган, унинг ёнига дам олиш учун скамейкалар ўрнатилган. Йил бўйи давом этадиган савдо мавжуд хоналарда (“хужраларда”) ташкил қилинган, якшанба кунлари эса ҳовли ҳудудида ярмарка очилади.

Оллоқулихон карвонсаройи-шаҳарнинг бош савдо нуқтаси. Савдо муассасаси функцияси иншоот ҳажмий-фазовий ва меъморий-планировка тузилишига тўлиқ мос тушади. Фойдаланишнинг бундай усули меъморчилик ёдгорлигини сақлаш талабларига жуда яхши жавоб беради.

Карвонсаройни савдо ярмаркаси учун мослаштириш келиб кетувчиларга фақат магазинга келиш эмас, XIX аср меъморчилигининг ажойиб намунаси билан танишиш имконини ҳам беради. Лойиҳа бўйича ёдгорлик ҳовлисини бир йўналишда 9x18x9 м. оралиқ билан, бошқа йўналишда 18x18м. оралиқ билан 12 устунга таянувчи фазовий панжарали “Кисловодск” конструкцияси билан ёпиш кўзда тутилган. Фазовий конструкциянинг ўрта қисми 2,12 м. баландга кўтарилган, икки томондан қия

²⁶ Салимов А. Сохранение и использование памятников архитектуры Узбекистана, Ташкент. 2009.

ёруғлик фонарлари ўрнатилади. Ҳовли фасади периметри бўйлаб, мавжуд бино парпети ва фазовий панжарали конструкция қопламаси орасида 1,8 м. баландликка эга узун ойна қўйилган. Қулай савдо учун иккинчи қават галереяси сатҳида икки ён деворда 1,5 м. ораликқа том қопламаси элементларига осилган ўтиш йўлкаси кўприкчаларини ўрнатиш лойиҳаланган. Карвонсаройнинг тўртта хонасида (хужраларида) зинапоялар, иккита хонада эса юк кўтарувчи лифтлар ўрнатилади.

Саноат моллари билан савдо қилувчи йил бўйи тўхтамайдиган савдо мавжуд хоналарда (хужраларда) ташкил қилинган, якшанба кунлари эса ярмарка савдоси ёдгорликнинг усти ёпилган ҳовли қисмида олиб борилади, юклаш шимол томонда амалга оширилади. Технологик зарурат туфайли биринчи қаватда хужралар орасида янги ўтиш жойлари очилади. Асосий ва хизмат зинапоялари, юклаш хоналари ва майдонлари лойиҳаланган жойларда харидор ва сотувчиларнинг ҳаракатланиши учун қулайлик яратиш мақсадида мавжуд эшиклар кенгайтирилган. Ёдгорликни фойдаланишга мослаштириш билан эшиклар, панжаралар янгиланган, панжаралар орқасига ойнавандли фрамугалар ўрнатишган. Савдо зали марказида ёз вақтларида микроиклимни сақлаш учун декоратив фаввора қурилган. Харидорларнинг қисқа муддатли дам олишлари учун кўрсаткич тахтачали скамейкалар қўйилган.

Савдо зали поллари-мармар. Савдо хоналарида, маъмурий-маиший, хизмат кўрсатиш-хўжалик жойларида-тахта, складлар, хўжалик, техник, юклаш хоналарида-цементдан.

Савдо залига қараган, карвонсаройнинг ҳовли фасадлари ремонт вақтида қийин кўчадиган сувоқдан тозаланган, қумпуракагич аппарат билан силлиқланган. Хужралардаги деворлар кўп асрлик ремонт қилинган сувоқ ва кирдан тозаланган, мавжуд нишалар 120мм қалинликдаги ғишт тахлами билан тўлдирилган. Лойиҳага шунингдек ҳамма хужраларнинг девор ва шифтларининг юқори сифатли сувоқ қилиниши ва елимли оқланиши ҳам киритилган. Янги ўрнатишган эшиклар, дераза ромлари, ҳамма ёғоч тўсиқлар

элементлари, дам олиш скамейкалари, зинапоялардаги ёғоч ушлагичлар, осма кўприкчалар ва иккинчи қават галереяларининг декоратив қопловчи тахтачалари рангсиз нитролак билан икки марта бўяб чиқилган. Янги ўрнатилган “панжара”ларга оқ сут рангидаги цемент қоришмаси сурилган. Зиналар, асосий зинапоялар майдончалари силлиқланган мрамор плиталар билан, хизмат зинапоялари эса терракота билан қопланган. Савдо залидаги монолит айлана шакли темирбетон устунлар саккизбурчак ҳосил қилган ҳолда мрамор билан қопланган, улар юқорига томон кичрайиб, саккиз бурчакли капитель билан тугалланган. Плиталар, тўсиқлар ва шифтларнинг ҳамма металл элементлари ва юқориги фонарларнинг металл элементлари ёғли бўёқ билан икки марта бўяб чиқилган. Реклама тахтачаларининг оргтехник ойнадан ишланган элементларига ПВА елими билан тус бериб чиқилган.

Ташқи пардоз ечимида эгилган профил тўшамадан ясалган том ва бостирмаларнинг тўсиқ элементларидан фойдаланилган. Юк тушириш майдончасининг деворлари ғишт билан қопланган. Бино деворлари таъмир лойиҳаси асосида бажарилган. Таянч деворлари Ичан Қалъа бош планида ишланган. Техник-иқтисодий кўрсаткичлар ишлаб чиқилган.

Лойиҳа конструктив қисми қурилишида “ЎзНИПИ реставрации” институтида тузилган муҳандислик-геологик тадқиқотлар хулосаларига мувофиқ табиий иқлим шароитлари назарда тутилган, пойдевор асоси бўлиб зич босилган тупроқ хизмат қилади. Тупроқ сейсмик хусусиятлари билан 2-тоифага киради.

Конструктив ечимда ярмарка савдо зали томининг куч кўтарувчи каркаслари М-200 бетондан, А-III классли арматурадан айлана қирқимда бажарилган 12та монолит темирбетон конуссимон устунлар ўрнатилган. Устунлар оралиғи бир томонга 18х18м, бошқа томонга 9х18х9м. Устунлар пойдевори-сульфатли портландцементдаги М-200 маркали бетон, А-II классли арматурадан ишланган монолит темирбетон устунсимон шаклда.

Том фазовий панжарасимон конструкциялардан ишланган, планда 42х48м умумий ўлчамга эга, 3х3м катакли ортогонал тўрдан иборат.

Фазовий панжаранинг ҳамма элементлари 1,466-3с натижавий кучланиш бўйича ЭХМ ҳисоб-китоблари маълумотларига мувофиқ қабул қилинган бир типли чўян найсимон стерженлардан ишланган. Фазовий панжаранинг ўрта қисми 2,12м баландликка кўтарилиб, қия ёруғлик фонарлари ўрнатилган. Бино контури бўйлаб девор парапети устига 1,436-4 сериядаги бир типли металлоконструкциядан ишланган ёруғлик фонарлари лойиҳаланган.

Савдо зали устидаги том- текис, ГОСТ 10923-76 бўйича РЭМ-350 маркали рубероиднинг тўрт қаватидан иборат. ГОСТ 24045-80 бўйича

Н6-782-1 маркали рухланган, текисланган пўлат тўшама томнинг куч кўтарувчи элементи бўлиб хизмат қилади. Томнинг иссиқликни ўтказмаслик хусусияти учун ГОСТ 22950-78 бўйича 60 мм қалинликдаги юқори қаттиқликка эга бўлган минераловата плиталардан фойдаланилади. Иккинчи қават галереясида ўтишнинг қулай бўлиши учун А ва Г ўқлардаги деворлар бўйлаб пол сатҳида том элементларига осилган ўтиш кўприкчалари лойиҳаланган. Кўприкчалар бурчаксимон кесимли шаклдаги металлдан бажарилган.

Карвонсарой биносининг тўртта хонасида қаватлараро қатлам -балхи куббаси олиб ташланиб, металл косовурлардан ишланган зиналар қўйилган, зинапоя майдончаси ва зинапоялар М-200 маркали А-I классли арматурадан ишланган монолит темирбетондан. Иккинчи қаватнинг икки хонасида ҳам қаватлар орасидаги мавжуд қатламни олиб ташлаб, лифт ўрнатиш учун тешик қолдирилган монолит темирбетон қатлам ишланган. Кўрсатилган хоналарда куббани олиб ташлашдан олдин қисман биринчи қават устида ўтирган иккинчи қават деворларини мустаҳкамлаш конструкциялари ишланган. Мавжуд ғишт деворларда очилган ва кенгайтирилган туйнуқлар устида темирдан ишланган металл тепадонлар қўйилган.

Савдо залида бассейн-фаввора ишланган. Унда 4 мм қалинликдаги В маркали СТ 3 ёки 14Г2 26 ГС маркали легирланган (зангламайдиган) пўлатдан ишланган металл таглик асосий сув ўтказмайдиган қатлам вазифасини ўтайди. Савдо зали ичида таянч деворлари М-100 бетондан, гулдонлар 100/100/7/7 пайвандланган тўрдан арматураланган М-200 бетондан ишланган куч кўтарувчи каркасининг темирбетон устунлари яқинига қўйилган 1 ва 3 турдаги гулдонларда сув ўтказмайдиган материал сифатида 4 мм қалинликдаги пўлатдан ишланган металл тагликдан фойдаланилади. Ташқи зиналар ГОСТ 8478-66 бўйича 100/100/9/9 рулон тўрли арматураланган М-150 бетондан ишланган.

Лойиҳалашнинг тўпланган тажрибаси меъморий ёдгорликлардан замонавий мақсадлар учун фойдаланишнинг кенг имкониятини кўрсатиб беради. Бу вазифа, албатта, меъморий ёдгорликлар хусусиятларини ва юзага келувчи муаммоларни мутахассис-таъмиршунослар билан боғлашни чуқур ўрганишни эмас, балки бинога янги вазифани танлашни илмий асослашни ҳам талаб қилувчи мураккаб вазифадир. Карвонсаройлар ва бошқа мослаштирилган меъморий ёдгорликларда эксплуатация қилиш вақт ўтиши билан улар ёнида ахборот, дам олиш, савдо, сайёҳларга хизмат кўрсатиш зоналарини яратишни талаб этади. Бу масалаларни ҳал этишга комплекс ёндошиш керак бўлади.

Работи Малик карвонсаройини тиклаш ва ундан ҳозирги вақтда фойдаланиш юзасидан ҳам қатор самарали ишлар амалга оширилган. Археолог Н.Б.Немцева томонидан нашр қилинганлар, унинг маълумотлари бўйича бажарилган меъморий қиёфанинг конструктив ва пропорционал қопламалар билан маҳкамланган реконструкциялари, шунингдек асл археологик материаллар ва архив ҳамда адабий манбалардан олинган кўчирмалар Работи Малик юзасидан илгари бажарилган лойиҳа асосида ётади. Лойиҳа икки жиҳатдан ишлаб чиқилди: иншоотнинг бутунлай йўқ бўлиб кетган меъморий қиёфаси ва фазовий-конструктив ечимининг

босқичма-босқич илмий реконструкцияси бажарилди ва ёдгорликнинг амалий консервацияси бўйича таклифлар ишлаб чиқилди, уларнинг мақсади фан учун қимматли бўлган ёдгорликнинг хужжатли қолдиқларини сақлаш билан баробар унинг Самарқанд-Навоий-Ғиждувон-Вобкент-Бухоро сайёҳлик маршрутида намоёиш қилинишини ташкиллаштириш бўйича эди. Биринчи (XI аср ўрталари) ва иккинчи (XII аср боши) даврлар планларининг реконструкцияси ёдгорлик-ўхшатмалар бўйича ўрганилган ва тартибга солинган маълумотларни ва конструктив ҳамда геометрик таҳлил услубларини жалб қилиш билан бажарилган.

Мавжудликнинг биринчи босқичида карвонсарой ён ҳовлиларнинг симметрик жойлашувига эга марказлашган-ҳовлили композицияни ташкил қилган. Иккинчи босқичда марказий ҳовли деярли ўн етти метр ораликқа эга саккиз тарновли кубба билан ёпилган маҳобатли ротондага айланади. Куббанинг куч кўтарувчи равоқли тузилиши саккизта икки қаторли устунларга асосланган. Планлар, қирқимлар ва фасадларнинг чизмалари бараварлаштирилган меъморий-конструктив яхлитликни яққол очиб беради. Бош фасад реконструкцияси аниқ, чунки бу ёдгорликнинг қайд этилган ва қисман сақланган хужжатли бўлақларини сақлаган ягона қисми. Фасад, бурмаларнинг мураккаб ритми билан безатилган бақувват, бурчакларида соқчилар миноралари бўлган ва марказида фигурали ғишт ва ранг-баранг ўймакор ганч билан қопланган ўн саккиз метр баландликдаги пештоқи бўлган деворни ташкил қилади.

Бош план карвонсарой планировка композициясини, деворларни 0,5 м баландликда кўтариш ва ҳовли ҳамда йирик хоналарда пол қопламаларини тиклаш йўли билан намоён қилишни таклиф қилади. Ёдгорлик ҳудудини ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш қадимги сув омбори-сардоба ва ҳозирда мавжуд бўлган суғориш каналидан фойдаланишни назарда тутди. Ёдгорлик жойлашган чўл зонасига сув

чиқарилиши сайёҳларнинг қисқа вақтли дам олишини ташкил қилишни, уларга энг зарур йўл хизмати кўрсатиш имконини беради.

2.3. Работи Малик карвонсаройини тиклаш ва унда сайёҳлик базасини жойлаштириш лойиҳаси

Работи Малик карвонсаройи ўрта аср Шарқи гавжум карвон йўлининг Бухоро ва Самарқанд орасида ётувчи бўлагида вужудга келди. XIX аср охирида қачонлардир улкан кўринишда бўлган бу иншоотдан фақатгина харобалар қолди, бизнинг вақтгача эса фақат пештоқ омон қолди. Аллақачон ташлаб қўйилган харобаларнинг 1841 йилда А.Леман томонидан бажарилган тавсифи ва уларнинг хомаки расмлари, XX аср бошидаги фасад девори бўлаги ва бурчак миноралардан бири сақланган вақтидаги бир неча фотосуратлар- мана, яқин вақтгача фанга маълум бўлганлари. Археолог Н.Б.Немцева томонидан ўтказилган қазилмалар карвонсарой планини аниқлади ва конструкциялар, меъморий безак бўйича кўплаб маълумотларни берди.

Ушбу диплом ишида Работи Малик карвонсаройини тиклаш ва унда сайёҳлик базасини яратиш мавзуси танланган.

Ҳар қандай меъморий ёдгорликни тиклашдан олдин бажариладиган ўрганиш, таҳлил қилиш ишлари бу ерда ҳам амалга оширилди. МАвжуд манбалар, тарихий маълумотлар ўрганиб чиқилди ва шу асосда ёдгорликнинг дастлабки қиёфасини тасаввур қилишга ҳаракат қилдим. Бундан ташқари мавжуд тарихий фотосуратлар, меъморий тавсифларда келтирилган лавҳаларни ўрганиб чиқиш асосида карвонсаройни дастлабки қиёфасини яратишга ҳаракат қилдим.

Ёдгорликнинг ҳозиргача сақланиб қолган қисми- бош фасаддаги пештоқ, унинг меъморий шакли, умумий кўриниши нафақат ёдгорлик фасадлари, ташқи қиёфасини, балки унинг ички ҳажмий-фазовий кўриниши, планировка тузилиши, ундаги жойлашган ҳар бир қисмининг дастлабки

вазифасини тасаввур қилиш имконини беради. Ёдгорликда сақланиб қолган безак қолдиқлари ҳам ёдгорликнинг умумий безатилиш руҳини англаш, ташқи ва ички безаклар кўринишини, услубини янгитдан яратишга ёрдам беради.

Мен ушбу лойиҳа ишимни бажаришда карвонсаройни мана шундай чуқур ўрганиб чиқиш орқали юзага келган тасаввуримга таянган ҳолда унинг янги кўринишини, меъморий планировкасини яратишга ҳаракат қилдим. Бунда албатта археологик қазилмалар, тарихий маълумотлар асосида илгари бажарилган лойиҳа ишларини асос қилиб олдим. Мавжуд лойиҳа ишидан унчалик четга чиқиб кетмасликка ҳаракат қилдим. Негаки карвонсаройга бериладиган янги вазифа- сайёҳлик базасига ташриф буюрган ҳар қандай сайёҳ бу бинода энг аввало янги, замонавий кўринишдаги сайёҳлик базасини эмас, тарих зарварақларини очувчи, тарихий руҳни ҳосил қилувчи тарихий меъморий ёдгорлик биносини кўриши керак.

Сайёҳлик базаси биноси планировкаси илгариги планга асосан ишланган бўлиб, унда рўйхатдан ўтиш хонаси, омборхона, ишчилар хонаси, администратор, қоровул хонаси, кўргазма номери масжид музей, инструктор хонаси, экспонатлар хонаси, ва турли хизмат кўрсатиш хоналари жойлаштирилган. Улар албатта мавжуд талабларга асослаб ишлаб чиқилган.

Янги вазифадаги карвонсарой биносида замонавий талабларга жавоб берувчи турли зарурий хоналар жойлаштирилган бўлсада, улар тарихий кўринишини намоён қилиши керак.

Карвонсарой ташқи фасадларини ишлаб чиқишда унинг тарихий қиёфасини тиклаш вазифасини энг олдинги ўринга қўйган ҳолда ишладим. Бунда унинг сақланиб қолган декоратив кўриниши, безаклар услубига асосландим. Айниқса ўша давр руҳини берувчи кунгурадор безаклар, ёдгорлик пештоқида илгари ишлатилган элементларни ҳеч қандай ўзгартиришларсиз қолдиришга ҳаракат қилдим. Бу ерга ташриф буюрувчи сайёҳларда карвонсаройга кириш қисмининг ўзиданок қадимги меъморчилик

санъатидан ҳайратланиш, ўзига хос безакларидан завқланиш руҳи юзага келиши керак.

ХУЛОСА

Қўйилган вазифаларга мувофиқ диплом ишида карвонсаройларнинг пайдо бўлиш тарихи ва уларнинг Ўзбекистондаги ривожининг комплекс тадқиқоти ўрганиб чиқилган. Буюк Ипак Йўлида карвонсаройлар қурилишининг маҳаллий ва чет эл тажрибасини ўрганиш бўйича таҳлилий иш ўтказилган, меъморий-планировка қоидалари ва уларнинг типологияси кўриб чиқилган.

Шаҳар карвонсаройида вақтинчалик турар жой, ётоқхона, ишлаб чиқариш ва савдо вазифалари бирлашганлигига эътибор қаратилган. Шаҳар савдоси зонасида жамоат биноларининг ҳамма турлари, шу жумладан ибодат бинолари ҳам тўпланган: жомеъ масжидлари, мадрасалар ҳамиша бозорлар орасида жойлашган. Ўрта аср бозорини универсал жамоат комплексига айланиши ўрта асрлар Шарқининг бошқа мамлакатларида ҳам шаҳарсозликнинг ажралиб турадиган объектив жараёнини акс эттирган.

Меҳмонхона туридаги бинолар шаҳарларнинг савдо марказларида ҳам, шаҳар дарвозалари ёнида районни таъминловчилар- қишлоқчаларнинг доимий савдо ваколатхонаси сифатида жойлашган.

Шулардан келиб чиқиб карвонсаройлар планировка вариантларининг турлича бўлганлигини кўриш мумкин.

Карвонсаройларнинг функционал вазифаси уларнинг меъморий ишлаб чиқишга бўлган иштиёқини белгилаб берган. Бош фасад композициясида пештоқ ва бурчак миноралар ажратиб кўрсатилган, деворлар баъзида бурмалар билан ишлаб чиқилган (Работи Малик, Ахча-қалъа). Ҳовлилар архитектоникасини ўқлардаги галереялар ва айвонлар белгилаб беради. Фақат карвонсаройлардан баъзилари пишиқ ғишдан ишланган фигурали қатламлардан иборат декоратив безакка эга (Работи Малик, Работи Шариф, Доя Хотин).

Ушбу ишни бажаришда мустақиллик йилларида карвонсаройларни сақлаш ва фойдаланишнинг замонавий услуб ва усуллари бўйича материаллар ўрганиб чиқилган.

Работи Малик карвонсаройининг умумий меъморий-планировка хусусиятлари, қурилиш материаллари ва конструкциялар ҳақида янги маълумотлар аниқланган. Карвонсаройни Ўзбекистон меъморчилиги ёдгорликларига монанд тарзда таъмирлаш ишлари кўриб чиқилган.

Хива, Бухоро шаҳарларидаги карвонсаройларни меҳмонхоналар учун мослаштириш лойиҳалари кўздан кечирилган. Шунингдек

карвонсаройларни болалар ижодиёт уйи, мусиқа мактаби учун мослаштириш ишлари ҳам ўрганиб чиқилган.

Шулар асосида карвонсаройларни киритган ҳолда сайёҳлик маршрутларини ишлаб чиқишга ҳаракат қилинган.

Диплом ишида Работи Малик карвонсаройини илгариги кўринишида тиклаш ва ундан сайёҳлик базаси сифатида фойдаланиш лойиҳаси ишлаб чиқилган. Бунда карвонсарой устида илгари бажарилган лойиҳа ишларига таяниб, уларни чуқур ўрганиб, таҳлил қилган ҳолда мавжуд бўлган миллий анъналарга риоя қилинган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Маънавий тикланиш йўлида.-Т. Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Яратувчилик йўлида.-Т.Ўзбекистон,1996.
3. Каримов И.А..Ватан ҳар биримиз учун муқаддасдир.-Т.Ўзбекистон,1996.
4. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш- юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Т. “Ўзбекистон”, 2017
5. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Т.: “Ўзбекистон”, 2017.
6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 19 декабрдаги 2000 йилгача бўлган даврда Республика автомобил магистрал йўллардаги автосервислар инфраструктурасини ривожлантириш дастури тўғрисида"ги қарори.
7. Ўзбекистон Республикасида 1996-2000 йилда халқаро туризмни ривожлантиришнинг келажак дастури.
8. Асқаров Ш.Ж. Тарихий шаҳар сайёҳлик объекти сифатида. “Ўзбекистон меъморчилиги ва қурилиши” 1987, №4.
9. Немцева Н.Б. “Художественная культура XI-XII веков” 2009 г.
10. Немцева Н.Б. “История возникновения караван-сараяв на Великом Шёлковом пути” Журнал.
11. Бабаджанова Г.И., Колбинцев А.П. Маньковская Л.Ю. По древним городам Узбекистана.-М. Профиздат, 1988.
- 12.Салимов А. Сохранение и использование памятников архитектуры Узбекистана, Ташкент. 2009.
13. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. III-жилд.-Т.: 2002.
14. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. VI-жилд.-Т.: 2003.
15. www.google.com.

1-14 А/у гуруҳ талабаси Садриддин Рустам Сулеймон-ов
(Ф.И.Ш.)

Томонидан "Архитектура тарихи ва назарияси" кафедрасида
бажарилган « Работы Машин » турецкий морилараси
каддага талқини » мавзусидаги
малакавий битирув иши (диплом лойиҳасига)

ТАКРИЗ

Рецензияга такдим этилаётган лойиҳа 47 планшетдан ва 70 бетдан
ташқилтопган тушунтириш хатидан иборат. (Қўл ёзма. Электрон нусха).

Кўрилаётган лойиҳанинг қисқача тавсифи:

1. Бош режа Небон туғилганда қўйлашган Самарқанд -
Буқоро бўғаллари бўйига автодрасса
2. Лойиҳа ечими Тўралик обидаси қатда тиклаш ва
туристик марказларни қатда талқини
3. График ёндашиш График тиклашда Немецел Нина Борисовна
архитектура тарихи кафедрасида
4. Арх.режавий ечими "Работы Машин" карван сароёи ва
Сардабабаси ечимлари қатда тиклашдан иборат
5. Транспорт ва ижтимоий инфраструктураси, кўкламзорлар ва ободонлаштириш
ечими "Работы Машин" маркази қатда туризм
драссасида қўйлашган ва уш ечимлари қатда
6. Тушунтириш хати 70 бетдан иборат
7. Диплом лойиҳаси бўйича камчиликлар Қўйлаш ечим ва
кадда талқини сезилмади
8. Лойиҳанинг баҳоси 88 балл

№	Баҳолаш мезони	Норматив рейтинг баҳолаш % да	баҳо
1.	Долзарблиги	10	10
2.	Меъморий тархий ечими	45	40
3.	Конструктив ечими	10	8
4.	График ифодалаш	25	20
5.	Тушунтириш хати	10	10
6.	Якуний баҳо	100%	88

Рецензент:

Решитбаев Ш.С.
(рецензентнинг Ф.И.Ш. ишлайдиган ташкилот номи, лавозими)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ АРХИТЕКТУРА-ҚУРИЛИШ ИНСТИТУТИ

АРХИТЕКТУРА ФАКУЛЬТЕТИ

“Архитектура тарихи ва назарияси” кафедраси

5340100 - Архитектор

Ихтисослиги бўлими талабаси (магистранти)

Саломов Руслан Султоналиевич

(фамилияси, исми, шарифи)

Битирув малакавий диплом ишига (БМИ)

Магистрлик диссертациясига (МД)

ТАҚРИЗ

Тақриз учун тақдим этилган БМИ (МД)нинг мавзуси: “Работы Моисея”
Проект мавзуларининг ҳаёти ва тарихи.

БМИ (МД) 70 бет варақдан иборат ёзув қисмидан
планшетдаги чизмалардан ва
макетдан иборат

БМИ (МД) 4 та - илган

(топшириққа мос равишда тўлиқ ҳажмда бажарилган (ёки бажарилмаган) ишлаб
чиқилган)

Қабул қилинган бадий, техник – режавий ечимнинг асосланганлиги, ишнинг бошқа
ижобий томонлари:

Батабарки маълум тарихий
бажариш давомида, баъзи асослардан
ва архив материаллардан фойдаланган
тарихий маълумотларни тўлиқ ас та
Маълумот қанда тасвир қилган
Баъзи маълум тарихий ҳолатларни ҳаёт
ишлари ва тафсилот тасвир қилган

БМИ (МД)нинг бажарилиш сифати:

Бизерув лозуха вакил график
нахкиндерда бафоришган

БМИ (МД)нинг асосий камчиликлари: Ушбу лозуха вакил
сардаба ишлари ширеверини
бафориш лозуха вакил.

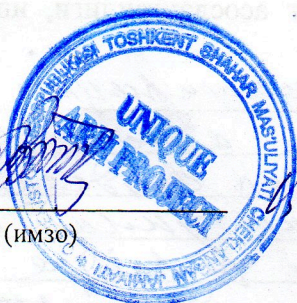
Таклиф ва мулоҳазалар: : Бизерувга келсакда
ишлари тадбирот ширеверини
тадбир лозухасини иш вакил ва
аврашган ширеверини ва тадбир ширеверини
вакил келсакда тадбир ширеверини

БМИ (МД) натижаларини нашр этиш, ҳаётга тадбиқ этиш имкониятлари:

Бизерув ширеверини
тадбир тадбир ширеверини

Умуман БМИ (МД) 88 баҳога баҳога лойикдир.

Такризчининг Ф.И.Ш., иш жойи, лавозими

(имзо)

Мухамеджон

“22” декабр 2018 йил.